

קיבוץ פוניבז'

פתח דבר

מרחב התרבות היהודי-ליטאי התייחד באמצע המאה התשע-עשרה בישיבות גדולות רבות ומגוונות שפעלו בו: ישיבות עיריות ועירוניות, קהילתיות ופרטיות ואף ישיבות על-קהילתיות בוולוז'ין ובמיר.¹ עליהן נוספו "קיבוצי לומדים", שהיו פזורים בבתי מדרשות של רבות מהעירות הליטאיות ואשר יותר ממקביליהם הישיבתיים שימרו מסגרת ארגונית חופשית. התקבצות בחורים מוכשרים ושפתנים בבתי מדרשות כדי ללמוד תורה בלא תכנית מאורגנת וממוסדת, בחורים שהתושבים היהודיים המקומיים כלכלו אותם בכבוד, הייתה תופעה נפוצה מאוד באותה תקופה וסימן ההיכר המובהק לחיבת החברה היהודית-ליטאית ללמדנות תורנית ולהוקרתה.

למן מחצית המאה התשע-עשרה חוללו רפורמות שלטוניות שינויים תרבותיים, חברתיים וכלכליים באימפריה הרוסית, והמודרניזציה הלכה ופשטה לאטה בערים ואף בעירות תחום המושב. שאיפות תכליתיות לקיצור השירות בצבא הרוסי, למגורים בערי רוסיה הפנימית ולהשגת מקורות מחיה מהוגנים החלו כובשות להן מקום של כבוד בציבור המסורתי שהיה רוב רובם של יהודי תחום המושב, ובניו פנו ללימודים חוץ-תורניים.² בחברה היהודית הלכו ונתקבעו סדרי עדיפויות חדשים, והם הביאו לידי התערערות מעמדם היוקרתי של צעירים שדבקו בעיון תלמודי קלסי ואף ירידה בביקוש ללמדנים המצטיינים בהם. ההשכלה המתרחבת השפיעה גם היא על הלומדים, והצלחתה הורגשה בייחוד בקיבוצים הלא-מוסדרים מיסודם. אחת מתוצאות תהליכים אלו שהיו גלויות יותר לעין באה על ביטוייה בצמצום היקף פריסתם של קיבוצים אלו, ורק מעטים מהם נשארו על כנם בסוף אותה המאה.³ מאז התרכז החינוך התורני הגבוה רובו ככולו בישיבות הממוסדות.

התמורות הגדולות באימפריה הרוסית הואצו בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. כוחן של התנועות הסוציאליסטיות הרדיקליות הרוסיות גדל באותן שנים, ורושמן המהפכני הורגש היטב ברחוב היהודי. אל השפעתן הצטרפה השפעת תנועות פנים-יהודיות – הבונד שקנה לו מהלכים בקרב הצעירים העמלים אשר קיוו לשינוי במצבם ובמעמדם והציונות שהחלה לעורר תקוות לאומיות כמוסות בציבור היהודי.⁴ רושמן של תנועות אוונגרדיות אלו הלך וגבר עם התחזקות רוחות המרדנות ברוסיה, ושיאו היה במהפכת 1905. בד בבד עם

¹ הישיבה הקהילתית השתייכה למוסדות הקהילה המקומית והישיבה העל-קהילתית נשענה על תמיכה כספית של יהודים שמחוץ לקהילה. ב"מרחב התרבות היהודי-ליטאי" כוונתי למרחב הגאוגרפי שעליו חלשה דוכסות ליטא לאחר הסכם "איחוד לובלין" בין ליטא לפולין בשנת 1569.

² ראו יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"א, עמ' 24–27; יעקב מזא"ה, זכרונות, א, תל-אביב: "ילקוט", תרצ"ו, עמ' נג-נה.

³ ראו למשל אריה ליב הורוויץ, זכרונות מחנך עברי, א, ירושלים/תל-אביב: לשכת הקנוך בבוסטון בשיתוף עם הוצאת ספרים מ' ניומן בע"מ, תש"ד, עמ' 36–41. וראו גם שאול שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, מהדורה מורחבת ומתוקנת, ירושלים: מרכז שזר, תשס"ה, עמ' 18–19.

⁴ ראו שמואל אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים: מרכז שזר ומוסד ביאליק, תשנ"ה, עמ' 324.

ההתקוממות בחברה הרוסית געשו גם הקהילות היהודיות מבפנים, ולא מעטים מצעריהן נסחפו לקול קריאתן של התנועות הבולטות.

בזירת ההתרחשויות הדינמית הזאת שכנו הישיבות, והן לא ניקו מהשפעתה, כמובן. בישיבות רבות פרצו הרוחות החיצוניות הלוהטות פנימה אל בין קירותיהן, תלמידים לא מעטים חצו את הקווים ונסחפו אל התנועות הרדיקליות, והיו ישיבות שלא עמדו בלחץ וקרסו.⁵

השינויים בחברה היהודית בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה החלו לעורר רבנים ועסקנים במזרח אירופה לפעולה. הם חיפשו דרכים לעצור את הסחף ולהשיב את המצב לקדמותו. עמידה זו על הסכנות שבהן הועמדו אֶשיות החברה המסורתית והדיון בדרכי התגובה הראויות יצרו מעין ברייה חדשה בציבור היהודי – אורתודוקסיה מזרח-אירופית.⁶ עד מהרה היא הבינה שאין די בדיבורים ובפולמוסים עם הגורמים המתסיסים בחברה היהודית, ונדרשים אמצעים ממשיים כדי לשנות את המצב מיסודו. בלמדה את דרכי הפעולה המודרניות של הכוחות החדשים והמאיימים אף אימצה כמה מהן בתגובותיה לתהליכי המודרניזציה והחילון. בין פעולותיה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים היו התארגנויות להקמת הסתדרויות פוליטיות, ניסיונות ליצירת ספרות ועיתונות עצמאית ועריכת התאמות בחינוך התורני.⁷

מאמצי האורתודוקסיה למצוא פתרונות ומענים למציאות הדינמית מוקדו לא אחת בישיבות, ולא בכדי. למדו בהן בחורים צעירים שהוכשרו להיות מנהיגים רוחניים, ובאופן טבעי הם היו הרגישים ביותר להשפעות פנימיות וחיצוניות ולאידאולוגיות חדשות ומלהיבות. אכן, בתוך העולם הישיבתי נוסו דרכי מענה מגוונות החל בשילוב לימודים כלליים וכלה בהיצמדות לשיטת מוסר אוונגרדית. כמה מפתרונות אלו היו יוצאי דופן בשעתם ולא מוסכמים על דעת כלל ההנהגה האורתודוקסית, אבל עצם העלאת פתרונות חדשניים, הניסיונות ליישם והוויכוחים הפנימיים שהם עוררו מלמדים כי האורתודוקסיה ראתה בישיבות את אחת הזירות החשובות להכרעת המאבק במודרנה ובחילון.

הפתרון שלבסוף התקבל על דעת רבים באורתודוקסיה בכלל ובעולם הישיבות בפרט היה שילוב בדרך מתונה של שיטת המוסר במתכונת הלימודים הישיבתית. בתחילת התהליך בשנת 1905 ידע שילוב זה התנגדות רבה מצד תלמידי הישיבות. אולם בה בעת צמחה באימפריה הרוסית הרקציה אשר באה לבער את המהפכנות מהרחובות;⁸ ביד ברזל חנק השלטון הצארי את רוח המרדנות בקרב הדור הצעיר ובעקיפין הביא לידי הרגעת הרוחות הסוערות בישיבות. ההתנגדות בהן לשיטת המוסר דעכה, ובידי נציגיה הנאמנים בישיבות – המשגיחים

⁵ ראו, למשל, א"י אונטרמן, 'תורה מחזרת על אכסניא שלה (מזכרונות עלומי)', ספר היובל לכבוד רבנו שר התורה, זקן ראשי הישיבות, גדול מרביצי התורה בדורנו מרן הגאון ר' שמעון יהודא הכהן שקאץ שליט"א... וילנה תרצ"ו, עמ' יג.

⁶ על הגישות לאורתודוקסיה זו ראו משה סמט, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים: מרכז דינור, תשס"ה, עמ' 33–44; עמנואל אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים: מאגנס, תשמ"ב, עמ' 207–208, 276–285; יוסף שלמון, אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות, ירושלים: מרכז שזר, תשס"ו, עמ' 65–78, 266–286; מרדכי זלקין, "ארטאדאכסי העיר?" לשאלת קיומה של אורתודוקסיה בליטא במאה התשע עשרה, אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, בעריכת יוסף שלמון ואחרים, ירושלים: מאגנס, תשס"ו, עמ' 427–446.

⁷ גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין, 1916–1939, בתרגום איה ברויאר, ירושלים: מרכז שזר, תשס"ה, עמ' 36–40; שטמפפר (לעיל, הערה 3), עמ' 21–22, 356; זאב אריה רבינר, מרן רבנו מאיר שמחה כהן זצ"ל, תל-אביב תשכ"ז, עמ' קמט; שלמון, שם, עמ' 266–286; הנ"ל, 'ראשית ריפורמה בישיבות מזרח אירופה: מאמצי של הרב ריינס בשנות השמונים למאה שעברה', מולד, ד (אייר-סיוון תשל"א), עמ' 161–172.

⁸ על הידלדלות הפעילות הציבורית היהודית בתקופה זו ראו יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה העשרים (1900–1918), תל-אביב: המכון לחקר התפוצות, תשל"ח, עמ' 240.

המוסריים שבית הגידול של רובם היה ה"תלמוד תורה" בעיירה קלם, קיבוץ מוסרי מייסודו של הרב שמחה זיסל ברוידא – עלה להשיב את הסדרים על כנם ולייצבם באמצעות שיחות המוסר מרסנות הנפש שלהם.

החזרה ההדרגתית של הישיבות אל דרך הלימוד הסדורה עודדה בחורים לשוב ולהתדפק על דלתותיהן ולחבוש את הספסלים שהתרוקנו. ראשית העשור השני של המאה העשרים עמדה אפוא בסימן של התייצבות הישיבות הליטאיות, כשהן אף חוות תהליכי התחדשות ופריחה, ובמרכזן של רבות מהן ניצבים משגיחי מוסר מכווני-דרך.⁹

בתוך מציאות חדשה זו נוסד בעיירה פּוֹנִיבֶז' בפלך קובנה קיבוץ לומדים שנועד למצטיינים מעולם הישיבות. הקימו המרא דאתרא הרב יצחק יעקב רבינוביץ', אחד מגדולי התורה ומגאוניה באותו הדור. בפולמוס המוסר החריף שפרץ שנים לא מעטות קודם לכן בקרב רבני מרחב התרבות היהודי-ליטאי ושנסב על שילוב המוסר בישיבות הוא היה מן המתנגדים החריפים לשילוב.¹⁰ לא ייפלא אפוא שגם את הקיבוץ שלו לא מצא לנכון להוביל בדרך שנכבשה זה מקרוב בידי ישיבות המוסר, שכן ראה בו מוסד לימודי הנשען על תפיסת המצוינות התלמודית בלבד. תלמידים מובחרים שהגיעו לקיבוץ היו בעלי גישות מגוונות ולעתים אף קוטביות לתורת המוסר, אך את הכף הכריע הרב רבינוביץ' ולא נתן לתורה הזאת דריסת רגל בקיבוץ.¹¹

במאמר אסקור את תולדותיו הקצרות של מוסד זה ואראה כי היה תופעה ייחודית לתקופתה שבלטה בין שאר המוסדות התורניים הליטאיים. עוד אציע לראות בקיבוץ לא רק מקום להצמחת גדולי תורה אלא גם משקל נגד ל"תלמוד תורה" דקלם, אשר נועד לשמש בית גידול למשגיחי מוסר. לבסוף אסביר מדוע איתרע מזלו של קיבוץ פוניבז', ושלא זכר שאר המוסדות התורניים זכרו כמעט נמחק מתולדות הישיבות הליטאיות.

הרקע לייסוד הקיבוץ

בשנת 1895 נתמנה הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לרבה של פוניבז'. כעבור שש-עשרה שנים, ב-1911, הוא יסד בעירו קיבוץ לתלמידים מובחרים. המימון לאחזקת הקיבוץ היה עתיד לבוא מקרן כספית שהקימה ליבָה מרים – בתו של איל התה קלמן זאב ויסוצקי – לזכר בעלה, הגביר התלמודי אשר ברוך-בֶּנְדֶּט גְבוֹרֶנְסְקִי.¹² מסורת ישיבתית שהעלה על הכתב היסטוריון תנועת המוסר, דב כ"ץ, קבעה כי הגבירה המוסקוואית היא שיזמה את הקמת הקיבוץ ובחרה את ראשו. וכך כתב:

מוסד זה החליטו להקים במחיצתו ובראשותו של אחד מגאוני התורה שבדור. הוצעו שלש הצעות: ראשונה, להקים את המוסד בבריסק דליטא על יד ר' חיים סולובייצ'יק; שניה – בוילנה על יד ר' חיים עוזר גרודזנסקי; ושלישית – בעיר פוניבאָז' על יד ר' יצחק רבינוביץ, המפורסם בשם ר' איצל פוניבאָז'ר. גיסה של מייסדת הקרן, ר' שלמה גוץ, אחד מחתניו של מר ויסוצקי, תלמיד חכם ונדיב, נסע לר' חיים

⁹ על מספר הישיבות ועל מצבות התלמידים בהן לפני מלחמת העולם הראשונה ראו בן-ציון קליבנסקי, כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, ירושלים: מרכז שור, תשע"ד, עמ' 73–74.

¹⁰ בהרחבה ראו דב כ"ץ, פולמוס המוסר: מוסף לסידרת "תנועת המוסר", ירושלים תשל"ב.

¹¹ כדברי תלמידו: "ר' איצלה היה מתנגד ל'מוסר', ובקיבוץ לא למדו 'מוסר' כלל" (יצחק ריבקינד, 'דער פּאַנעוועזשער "קיבוץ"', ליטע, א, בעריכת מענדל סודאַרסקי ואחרים, ניו יורק 1951, עמ' 648; תרגום מיידשי).

¹² הנ"ל, 'ישיבת פוניבז', הצפירה, כ"ג אב תרע"ג, עמ' 2. שמואל נח גאָטליב ייחס את רעיון קיבוץ הלומדים לרבה של מוסקוואה, ירוחם וייספרום (אהלי-שם, פינסק תרע"ב, עמ' 367; על מינויו של וייסברום במוסקוואה ראו ברוך פרידנברג, מקור ברוך: פרושים וחדושים בתנ"ך ובש"ס, ירושלים תרפ"ט, עמ' רפ). לעומתו, שמואל ביאלובלוצקי ציין כי הגיס שלמה גוץ הוא שיעץ לליבה מרים לייסד את הקיבוץ ('מרכזי התורה בליטא', יהדות ליטא, א, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל-אביב תש"ך, עמ' 205).

סולובייצ'יק מבריסק להציע לפניו את שלוש ההצעות ולשאול לדעתו. ר' חיים השיב: באשר להצעה הראשונה להקים את המוסד בבריסק – הרי המקום מתאים אבל הרב אינו מתאים (הכנה לעצמו); באשר להצעה השנייה להקים בוילנה – הרי הרב מתאים אבל העיר אינה מתאימה; ובאשר להצעה השלישית להקים בפוניבאָד – הרב מתאים והעיר מתאימה.¹³

ייתכן שמענהו המחוכם של הרב חיים סולובייצ'יק אינו אלא אנקדוטה נאה, אולם יש בו כדי לפרש את בחירתו של הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לראש הקיבוץ. כשמונה-עשרה שנים חלפו מאז עמד הרב רבינוביץ' בפעם האחרונה על דוכן בישיבה – ישיבת קְלִבּוֹדְקָה – והרצה שיעורים לפני תלמידים. הוא הצליח מאוד בתפקיד ראש ישיבה, אך ספק אם ליבה מרים גברונסקי או גיסה שלמה גויץ ידעו או שמעו על הישגיו, והם נזקקו אפוא לעצתם של מביני דבר בעניין ראשות הקיבוץ. אצל כל שלושת האישים הנזכרים נמצאו גדלות בתורה, ניסיון בהוראה ועסקנות ציבורית במקום אחד. מלבד יכולותיהם התורניות הם עמדו בשורה הראשונה של העסקנים האורתודוקסיים במזרח אירופה, ודיינו בעובדה שרק שנה קודם להקמת הקיבוץ השתתפו שלושתם בוועידת רבנים שכינס השור פיוטר סְטוּלִיפִין בפטרבורג, ובכל זאת יותר משני האישים האחרים התאים הרב רבינוביץ' למלא את תפקיד ראש הקיבוץ.¹⁴ להבנת העניין נבחן את פעילותם שלושתם באותה העת.

הרב חיים סולובייצ'יק החל לשמש ר"מ בישיבת וולוז'ין בשנת 1881 לצד ראש הישיבה הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב). את כישורי ההוראה של הר"מ הצעיר היטיב לתאר אחד מתלמידי הישיבה: "עוז מיוחד עלה משעוריו. כל המוחות החריפים היו בולעים את דבריו המבוססים וסברותיו הגאוניות... היה צורך באמוץ מיוחד בכדי לעמוד על הדקות של סברתו; אבל מי שזכה להבינה – שמח עליה כעל מוצא שלל רב... לפנינו עמד בנאי-אמן וכדאי היה ללמוד מפיו אמנות זו".¹⁵ בתפקידו זה שימש הרב סולובייצ'יק עד לסגירת הישיבה בהוראת השלטונות בשנת 1892. הוא לא רצה לוותר על הוראת התלמוד הייחודית שלו, ותר אחר מקום רבנות מתאים שבו היה אפשר גם להקים דגם מצומצם של ישיבתו.¹⁶ מאמציו אלו הופסקו בתוך זמן קצר מאוד משהתבקש לעלות על כס הרבנות של בריסק שהתפנה עם מות אביו, הרב יוסף בֵּר סולובייצ'יק.¹⁷

¹³ דב כ"ץ, 'סלבודקה, טלז, פוניבז', יהדות ליטא, שם, עמ' 237 (ולא דייק בשנת הייסוד; שגגה זהה מצויה גם בדו"ח ישיבת פוניבז' לקרן חקיקה מ-1938.12.20, עמ' 3 [ארכיון יו"צ, RG 767]; התאריכים במאמר זה לפי הלוח הגרגוריאני). דברי הערכה על שלמה גויץ הנזכר כתבו יהודה ליב גרויבארט ומאיר ברלין (ספר זכרון: רשומות מימי המלחמה האחרונה – והשקפות שונות ומכתבים, לודז' תרפ"ו, עמ' 223–227; מוולוז'ין עד ירושלים: זכרונות, א, תל-אביב תרצ"ט, עמ' שא, בהתאמה).

¹⁴ על ועידת הרבנים ראו רבינר (לעיל, הערה 7), עמ' קמט-קנב; יעקב מארק, גדולים פון אונזער צייט: מאַנאַגראַפֿיעס, כאַראַקטער-שטריכען און זכרונות, ניו יורק תרפ"ז, עמ' 132; מאיר משה ישר, דאָס לעבן און שאַפֿען פֿון חפץ-חיים, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 282–286; משה צינוביץ, 'הגאון ר' יצחק מפוניבז' (שלושים לפטירתו)', הצופה, 22.7.1949, עמ' 6. תצלום המשתתפים בוועידה ראו אצל אהרן סורסקי, רבן של ישראל: פרקים במסכת חייו ופעלו של רשכבה"ג הגאון האמיתי הרב חיים עוזר גרודזנסקי זצוק"ל מוילנא, בני-ברק: "נצח", תש"ם, עמ' מז, מט. ב-1913 היו השלושה חברי "מועצות גדולי התורה" ברוסיה (תמיכת הישיבות ברוסיה, הדרך [פפד"מ], סיון תרע"ג, עמ' 6).

¹⁵ י"ל דון-יחיא, 'בישיבת וולוז'ין', נתיבה, יא, כח-כט ('א באב תרצ"ו), עמ' 4.

¹⁶ מארק ציין מגעים כאלה עם קהילת פינסק (לעיל, הערה 14, עמ' 57).

¹⁷ הישיבה נסגרה ב-1892.3.2 (כתבה של משה חיים גראייזער, המליץ, י"ז בשבט תרנ"ב, עמ' 3), והרב יוסף בר סולובייצ'יק מת ב-1892.1.5; בעת לווייתו הכריזו על מינוי בנו לרבה של בריסק (חיים דוב הלוי לעוויצקי, 'אבל כבד', שם, ה' באייר תרנ"ב, עמ' 4).

רבה החדש של בריסק מצא את סיפוקו בקיבוץ מקומי של לומדים – צעירים מבריקים שהחלו להתרכז סביבו מיום שהגיע לעיר – והוא נהג להרצות לפנייהם שיעורים.¹⁸ חוג חדש זה אף עטה פנים של "חבורה" ישיבתית מסודרת כשכל אחד מחבריה נדרש מדי פעם בפעם להציג לפני עמיתיו סוגיה תלמודית, והם היו מפלפלים בדבריו. בין תלמידי הקיבוץ היו הר"מים לעתיד שלמה פוליצ'ק, אליעזר יהודה פינקל ומשה מנחם קוֹלובסקי ואף הדמויות הססגוניות יעקב גרוֹמֶר – לימים מתמטיקאי בעל שם עולמי ויד ימינו של אלברט איינשטיין – והשד"ר הירושלמי ישעיהו זאב וינוגרד.¹⁹ אף שאין בידי מידע על אופן מימון הוצאותיהם הבסיסיות של חברי הקיבוץ, יש להניח שמספרם המצומצם, כעשרה תלמידים וכנראה רווקים, אפשר את החזקתם על חשבון הקהילה.²⁰

תהליך דומה התרחש גם בעיר וילנה. בשנת 1887 נתמנה בה הרב חיים עוזר גרוֹדֶנְסקי למורה הוראה – משרה שירש מחותנו הרב אליהו אליעזר גרוֹדֶנְסקי.²¹ הוא חיפש פתרונות תורניים לבחורים שכבר הגיעו לבשלות למדנית מוכחת. ב-1896 בערך יסד בוילנה קיבוץ לומדים, ואליו החל לקבל ממצטייני התלמידים שהגיעו מהישיבות.²² הרב גרוֹדֶנְסקי לא דקדק במעמדם האישי של המועמדים – אם אברכים ואם בחורים. כל מטרתו הייתה לגדל דור צעיר של מנהיגים רוחניים, ושאיפתו הייתה להביא את חברי הקיבוץ לידי רמה של

¹⁸ זרח ורהפטיג כתב: "ר' חיים לא אמר לתלמידיו שיעורים מסודרים ומכונים מראש. הוא יצר וסידר את שיעוריו בו במקום תוך כדי אמירתם בפני תלמידיו, ושיתף אותם ביצירתו" ('בית הור', נר זכרון לרב ירוחם אשר ורהפטיג זצ"ל, בעריכת איתמר ורהפטיג, ירושלים תשנ"ב, עמ' 19). וראו גם אהרן ראבינאוויץ, 'רשמי זכרונות', אידנו: חוברת מיוחדת של "הדנו", ניו יורק תרפ"ט, עמ' 27; ישעיהו זאב וינוגרד, ספר שערי זיו: חידושים ותשובות במילי דסדר זרעים ומועד, א, ירושלים תשס"ד², עמ' 2. כמה מקורות ציינו קריאה אקטיבית של הרב חיים סולובייצ'ק לתלמידיו המובחרים לבוא ולהסתופף בצלו, כגון לשלמה פוליצ'ק (משה גולדברג, 'לתולדות העלוי ממיטשעט', אידנו, שם, עמ' 10) או למשה מנחם קוֹלובסקי (משה צינוביץ, אישים וקהילות, תל-אביב תש"ן, עמ' 439). הימנעותו מלהרצות שיעורים בישיבת בריסק, שהייתה בחסותו, מלמדת כי תלמידיה היו צעירים לימים ולא הגיעו לבשלות הלמדנית הנדרשת להבנת הסבריו.

¹⁹ ניסן וקסמן, 'הגאון ר' אליעזר יהודה פינקל ז"ל', שנה בשנה (תשכ"ז), עמ' 411–413; צינוביץ, שם; וינוגרד, שם, עמ' 2, 19. וראו גם גולדברג, שם; יעקב קלצקין, כתבים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 299–301.

²⁰ ירוחם אשר ורהפטיג ציין את מספרם – עשרה – בשנים האחרונות של המאה התשע-עשרה, ותיאר את העליבות החומרית שלו ושל שלמה פוליצ'ק, שלא היו מבני המקום ('קטעי זכרונות', הצופה, 10.9.1975, עמ' 3). זרח ורהפטיג הסיק כי כמחצית הלומדים היו ממשפחת הרב וקבע: "לא היתה שום הנהלה, ר' חיים לא עסק בכך. כל כולו היה נתון רק לצד הרוחני-הלמודי" (לעיל, הערה 18, שם). ואולי משום כך הרב סולובייצ'ק לא ציין כלל את הקיבוץ בהכתיבו-הגיהו את תולדותיו אצל גאָטליב (לעיל, הערה 12, עמ' 29, טז).

²¹ הלל נח מגיד-שטיינשניידער, עיר ווילנא: זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה, א, וילנה תר"ס, עמ' 69, הערה 3. וראו גם שמואל רוטשטיין, אחיעזר: הגאון רבנו חיים עוזר גרוֹדֶנְסקי מוילנה – חייו ופעולותיו, ארץ ישראל תש"ב, עמ' 11.

²² משה צינוביץ, "מיר": תולדות ישיבת מיר, מוריה, חייה, תלמידיה ותורתה, תל-אביב תשמ"א, עמ' 13. וראו גם בן-ציון כ"ץ, זכרונות: חמישים שנה בהיסטוריה של יהודי רוסיה, בתרגום ברוך קראו, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 177, 226 (ואיחר את שנת הייסוד; שגיאה של הקדמת שנת הייסוד ראו רוטשטיין, שם). מתוקף תפקידו היה הרב גרוֹדֶנְסקי גם פטרונו של הישיבה הקהילתית הוותיקה רַמְיֵלָה (ראו מכתבו אל הרב יעקב רוזנהיים מב' דר"ח טבת תרצ"ז, אגרות ר' חיים עוזר, א, בעריכת יעקב קוסובסקי-שחור, בני-ברק תש"ס, עמ' רכט–רל), אך הואיל ורוב חניכיה היו צעירים, היא לא ענתה על הצרכים הלימודיים של בחורי ישיבה ותיקים; להבדלי הרמה בשנת 1903 בין חניכי רמיילה לתלמידי הקיבוץ ראו ברוך צוקערמאן, זכרונות, א, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 101.

קבלת סמיכה.²³ הם אף לא נדרשו להיבחן מבחני קבלה, והיו עד מהרה עתידים לחוש בעצמם אם רמתם מתאימה דיה להישאר בקיבוץ.²⁴

החברים השתכנו ב"קלויז הגאון", והרב גרודזנסקי הרצה לפניהם שיעורים פעמיים בשבוע.²⁵ המתקדמים שבהם בחרו להשתלם באופן לא רשמי בענייני פסיקה הלכתית אצל הרב חנוך אֵיגֶס, שהיה בין המסייעים בהקמת הקיבוץ.²⁶ בין הבוגרים היו רבני קהילות לעתיד משה שְצָקֶס, ראובן כ"ץ, יחזקאל אברמסקי, משה אביגדור עמיאל, שמואל יצחק הילמן ואליעזר סילבר,²⁷ ראשי ישיבות ומנהליהן שלמה פוליצ'ק (שהגיע מבריסק) ואורי משה גורדון,²⁸ ואף ציונים-סוציאליסטים ידועים כגון ברוך צוקרמן, לימים מראשי "פועלי ציון" בארצות הברית, או הסופר והמחנך נתן גרינבלט-גורן.²⁹ בהיות הקיבוץ מצומצם בגודלו – מספר חבריו הגיע לכעשרה – היה אפשר לתמוך בו באופן נאה למדי בכספי קרנות קהילתיות ובסיוע נדבנים פרטיים.³⁰

אצל האחרון שבשלושת האישים הנזכרים באותה המסורת הישיבתית, הרב יצחק יעקב רבינוביץ', היה המצב שונה תכלית השינוי. פרק זמן – עד שנת 1881 – הוא ישב בצוותא עם חיים סולובייצ'יק הצעיר בבריסק, ושניהם שכללו יחדיו את שיטות הלימוד החדשניות שלהם, שלימים נתכנו בשם הכללי "דרך ההבנה".³¹ משעזב חברו אל וולוז'ין נשאר יצחק יעקב רבינוביץ' לבדו, אם אצל הרב דבריסק יוסף בֶּר סולובייצ'יק ואם באחוזת חותנו הסמוכה, והמתין לשעת כושר, ואכן היא הגיעה ב-1888, כשנכבדי ביאליסטוק הזמינוהו לשמש בכהונת ראש הישיבה המקומית. עד מהרה התברר כי תלמידיה היו צעירים מכדי להבין את שיעוריו המבריקים, וגבאי הישיבה

²³ צוקערמאן כתב כי לפני נסיעתו לאמריקה ביקש "ר' חיים עוזר להשפיע עליי להישאר עוד 'זמן' בקיבוץ' לכל הפחות, ואז הוא עצמו היה מעניק לי סמיכה לאיסור והיתר" (שם, עמ' 127; תרגום מידיש). וראו גם כ"ץ, שם, עמ' 226.

²⁴ צוקערמאן, שם, עמ' 102. עם זאת נמנע הרב גרודזנסקי מלקבל בחורים ששמע כי סטו מדרך הישר (בן-ציון דינור, בעולם ששקע: זכרונות ורשומות מדרך חיים [תרמ"ד-תרע"ד], ירושלים תשי"ח, עמ' 132–133).

²⁵ צוקערמאן, שם, עמ' 102–103, 122. קביעות השיעורים אינה משתמעת ממאמריהם של יצחק קוסובסקי, 'לתולדות רבינו', וחזקיה יוסף מישקובסקי, 'הקברניט', בתוך מאסף בית מדרש, בעריכת מאיר קרליץ, תל-אביב תש"א, עמ' רסד ורעט בהתאמה.

²⁶ הרב ר' חנוך הניך אייגס – וילנא, אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, ג, בעריכת יצחק לוי, ניו יורק תשי"ט, עמ' 264.

²⁷ רוטשטיין (לעיל, הערה 21), עמ' 11; מישקובסקי (לעיל, הערה 25), עמ' רעט.

²⁸ גולדברג (לעיל, הערה 18), עמ' 10 (פוליצ'ק נתמנה כעבור שנים לר"מ בישיבת לידה ובישיבת רבנו יצחק אלחנן בניו יורק); אורי משה גָצְרָדָן, אור האורים, לוד' תרפ"ה, עמ' 5–6 (גורדון היה לימים ממייסדי ישיבת "תורת חסד" בלודז').

²⁹ ראו צוקערמאן (לעיל, הערה 22), עמ' 103; יצחק אלפרוביץ וגרשון ויינר (עורכים), ספר וידו: עיירה בחייה ובכליונה, תל-אביב: ארגון יוצאי וידו בישראל, תשנ"ח, עמ' 377.

³⁰ אחד הנדבנים האלה היה מאיר שוורץ – סוחר וילנאי שסייע למפעלי הרב גרודזנסקי [צינוביץ] (לעיל, הערה 22), עמ' 13. "התמיכה הנאה" נזכרת אצל דינור (לעיל, הערה 24), עמ' 129. על ממדי הקיבוץ ב-1903 ראו צוקערמאן, שם, עמ' 105.

³¹ שמואל ביאלובוצקי כתב כי למדו יחד כשנתיים ימים ('ר' איצה'לה מפוניבאז', יהדות ליטא, א, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל-אביב תש"ך, עמ' 395), ואילו נתן קמנצקי קיצר תקופת לימוד משותפת זו לפחות משנה (Nathan Kamenetsky, *Making of a Godol*, Jerusalem 2004², p. 434). על דרך ההבנה ראו Norman Solomon, *The Analytic Movement in Rabbinic Jurisprudence: A Study in One Aspect of the Counter-Emancipation in Lithuanian and White Russian Jewry From 1873 Onwards*, Ph.D. Thesis, University of Manchester, 1966; בנימין בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים: ישיבה אוניברסיטה ומאגנס, תשע"א, עמ' 315–321; שלמה טיקוצינסקי, דרכי הלימוד בישיבות ליטא במאה התשע-עשרה, עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 57–65; שלמה יוסף זיון, אישים ושיטות: שורת מאמרים על אישי הלכה ושיטותיהם בתורה, תל-אביב: אברהם ציוני, תשי"ח, עמ' 48–63.

החליטו לשנות את מתכונתה ולקרוא אליה תלמידים מבוגרים ומוכשרים יותר. התהליך החל, ואז הגיעה אל הרב רבינוביץ' הצעה של מייסד ישיבת סלבודקה ומשגיחה, הרב נוטה הירש פינקל, לעבור וללמד בישיבתו.³² עיקרה של ישיבה זו נסב על שיטת המוסר – תופעה יחידאית בעולם הישיבות באותה תקופה – ומדי פעם בפעם שימשו בה מגידי שיעור תלמודי מקרב חברי הכולל הסמוך.³³ טבעי הוא שדמותה המוסרית הרחיקה ממנה בחורים כישורניים. הרב פינקל החליט להעלות את קרנה בעיני הצעירים, ומצא ברב רבינוביץ' את היכולת המתאימה למהפכה הלימודית. אף הרב רבינוביץ' לא יכול לסרב לבקשה ולוותר על ההוראה לפני בחורים בוגרים, ואכן, בהגיעו לישיבת סלבודקה ב-1889 מיד חל בה שינוי דרמטי. וכך נחקקה הופעתו בזיכרונם של בני הישיבה: "עם בואו קיבלה הישיבה פנים חדשות. ראש הישיבה הגדול האציל מכבוד תורתו על הישיבה כולה. מוחו הגדול, ידיעתו שהקיפה את כל ההלכה כולה, חידושו המבריקים ושופעים אור חדש על כל סוגיה וסוגיה הפליאו את כל בני הישיבה. לא רבים מבני הישיבה יכלו לרדת לסוף דעתו, אבל אף אלה שלא קלטו את הדברים בשלמותם זכו כל אחד לפי כוחו בפירוורים משולחן גבוה זה".³⁴ שמע שיעוריו המבריקים משך אל הישיבה תלמידים חדשים, ודימויה החריג בעולם הישיבות השתפר לאין הכר,³⁵ ואולם ברבות הימים הלך המעמד הרם שהיה להיבט המוסר בישיבה ונפגם. הרב פינקל הטיב לחוש בפגיעה ועשה ניסיונות להחזיר את הגלגל אחורה. לבסוף ניסיונותיו גרמו, והרב רבינוביץ' עזב את הישיבה בשנת 1893.

את מקומו מצא הרב רבינוביץ' ברבנות עיירה קטנה גוֹרְזֵד שבמערב פלך קובנה, והרב פינקל, שביקש לסייע בידו, אף שלח עמו קבוצת בחורים מישיבתו כדי שיהיו גרעין לקיבוץ לומדים מקומי.³⁶ אולם כהונתו של הרב רבינוביץ' בגורזד לא ארכה זמן רב. כעבור שנה וחצי הוא הוזמן להיות רבה של פוניבז'.³⁷ בעיר הנכבדה פוניבז' ישב הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לכאורה ב"רומו של עולם", אך הרב שאחד מתלמידיו הגדירו "כמעט המחדש ביותר גדול בזמנו"³⁸ היה עשוי לחוש היטב איך כישורו זה מתמצה בשאלות הלכה טורדניות של עקרונות בית, כמו שתיארו אחד הכותבים ב"המליץ" של אותם ימים:

ולא היו לו [בפ[וניבז'] תלמידים נאמנים המקשיבים לדברי תורתו, לא היו לו אלה המסורים אליו בלבם ונפשם, המעריצים אותו ושותים בצמא את דבריו, ולא היו בין ה"גבירים" ו"בעלי הבתים" בפ[וניבז'] היודעים לערוך את ערכו... תורתו לא הבינו; לבו הטוב והער לכל מפעל רצוי, מסירות נפשו ועבודתו

³² ביאלובלוצקי, שם. והשוו צינוביץ' (לעיל, הערה 14), עמ' 6.

³³ דב כ"ץ, תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה, ג, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 31–32, וראו את תיקונו של קמנצקי (לעיל, הערה 31), עמ' 401, הערה f.

³⁴ ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 12), עמ' 197. וראו גם הנ"ל (לעיל, הערה 31), עמ' 395, והערותו של ח"ז הירשברג, 'רבי שמואל ביאלובלוצקי', בר-אילן, ב (תשכ"ד), עמ' 14.

³⁵ ראו ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 31), עמ' 395; מארק (לעיל, הערה 14), עמ' 130.

³⁶ ביאלובלוצקי, שם, עמ' 395–396; הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 198; ישראל זיסל דבורץ, הגאון רבי משה מרדכי אפשטיין: חייו ופעולותיו, תל-אביב תש"ד, עמ' 8–9. כ"ץ התעלם מהסיבות לעזיבת הרב רבינוביץ' את הישיבה (לעיל, הערה 33, עמ' 37), ואילו קמנצקי קבע כי הרב פינקל למעשה פיטר אותו והרשה לו לקחת עמו עשרה מתלמידיו הטובים ביותר, ובהם נפתלי קרופ וברוך הורביץ – לימים ראשי ישיבה (לעיל, הערה 31, עמ' 423).

³⁷ על מיינוו בפוניבז' ראו ידיעה של א' שיינזאָהן, המליץ, י"ז בחשוון תרנ"ו, עמ' 3.

³⁸ מ"ש שפירא, 'ר' איצלה פוניבזר זצ"ל', המסילה, שבט תרצ"ז, עמ' 2 (מאמר זה הודפס שנית: הנ"ל, ר' משה שמואל ודורו: קובץ מסות ואגרות, ניו יורק תשכ"ד, עמ' 166–170). והרחיק לכת תלמיד אחר, שמואל ביאלובלוצקי, שהגדיר את רבו "המחדש הגדול ביותר בדורות האחרונים" (לעיל, הערה 12, עמ' 197).

הכבירה ושקידתו הנמרצה לתקנת בני הנעורים ללמדם מלאכה נחשבו לו לחסרון עקרי, לחסרון היותר גדול... ויהי בפ[ונ]יבו' זר, גלמוד, יחידי ובודד!³⁹

במרוצת השנים נעשו כמה ניסיונות לחלצו מן המצר:⁴⁰ ב-1899 הלך לעולמו ראש ישיבת מיר הרב חיים ליב טיקטינסקי. כיוון שבנו אברהם, הר"מ, לא התאים לתפקיד הנכבד, הועלה שמו של הרב יצחק יעקב רבינוביץ' כאחד המועמדים לעמוד בראש הישיבה המפורסמת.⁴¹ עוד ניסיון נעשה ב-1903, כשעזב הרב שמעון שקוף את משרת הר"מ בישיבת טלז ועבר לשמש רבה של העיירה מלץ שבפלך גרודנה.⁴² ראש הישיבה בטלז, הרב אליעזר גורדון, נשאר בלא צוות הוראה מסייע ונאלץ למנות בדחיפות אישיות תורנית מוכרת לר"מ בישיבתו. הבחירה הטבעית נפלה על הרב יצחק יעקב רבינוביץ', והוא נעתר לפנייה אליו. ואולם קהילת פוניבו' היא שעמדה בדרכו ולא הניחה לו לעזוב את משרת הרבנות, והוא נשאר בעיר כהונתו.⁴³

מבין שלושת הנזכרים – אישים שזכו לפרסום רב בציבור היהודי ברוסיה הצארית בהתייבבותם העקיבה בחזית העסקנות הציבורית – הרב רבינוביץ' אפוא היה היחיד אשר כישורנותו לא מוצו באותה העת. משנקרתה בשנת 1910 הזדמנות של הקמת מוסד תורני חדש, באופן טבעי עלתה מועמדותו של הרב רבינוביץ' לתפקיד, ובאמת, המסורת הנזכרת לעיל דייקה בציינה שהוא המתאים ביותר לתפקיד המוצע.

האומנם כטענת אותה המסורת הרב חיים סולובייצ'יק הוא שהשפיע על בחירת הרב רבינוביץ' לראש הקיבוץ החדש? בשנת 1910 עמדה על הפרק שאלת מינוי רב לעדה האשכנזית בירושלים במקום הרב שמואל סלנט, שהלך לעולמו זה לא מכבר.⁴⁴ לפני חג הפסח באותה שנה התכנסה בפטרבורג ביזמת השלטונות ועידת רבנים.

³⁹ צבי רבין, 'מתפוצות ישראל', המליץ, י"ג בחשוון תרס"ד, עמ' 1. כדי לחוש מעט את מצוקתו הנפשית די לקרוא על אודות תשוקתו להוראה כששימש ראש ישיבה בסלבודקה: "התורה לא עיפה אותו מימיו, כקטן כגדול שמע ולכולם השמיע דבריו, ולא עוד אלא יותר משהתלמידים רצו לינוק – רצה הוא להניק. חידושיו הרבים שהיה מחדש בכל שעה כאילו פרכסו לצאת ממוחו של היחיד לרשות הרבים" (ביאלובוצקי, שם).

⁴⁰ וראויה לתשומת לב הערתו של אליהו מאיר פיוולוז'הן, אשר ממנה משתמע שלרב רבינוביץ' כבר הייתה ב-1897 הזדמנות להקים ישיבה בעירו בכספי הנדיב הברלינאי עובדיה לחמן (נצח ישראל: מאמרים על אדות דברים העומדים ברומו של עמנו, ורשה תרע"ד, עמ' קלו), אך כנראה, הוא לא ניצלה עקב הדרישה לשילוב לימודי מוסר בישיבה הזאת.

⁴¹ יוסף דוד עפשטיין, 'ישיבת מיר', מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם, בעריכת שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק: עגן על יד ההסתדרות העברית באמריקה, תש"ז, עמ' 96; צינוביץ' (לעיל, הערה 14), עמ' 6, ויש שיבושים בשני מקורות אלו. אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים ציין שמועות בעיירה מיר על שמות שלושה מועמדים, ובהם לא היה שמו של הרב רבינוביץ' (סדר אליהו: תולדות הגאון רבי אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים [האדר"ת], ירושלים תשמ"ד, עמ' 103–104). על כל פנים, לתפקיד זה נבחר לבסוף רבה של צ'כנוביץ' אליהו ברוך קמאי, שעמו בא בדברים הרב חיים ליב טיקטינסקי קודם מותו, ונראה שהם אף באו לידי הבנות והסכמות בדבר ראשות הישיבה לעתיד.

⁴² אונטרמן (לעיל, הערה 5), עמ' יג; יצחק אדלשטיין, רבי ברוך דוב לייבוביץ: חייו ופעולותיו, תל-אביב תשי"ז, עמ' כד. שנה לפני לכן עזב גם הרב יוסף ליב בלוך את משרת הר"מ שלו בישיבת טלז ('יהודי', 'אכסניה של תורה', המליץ, ז' באלול תרס"ב, עמ' 1).

⁴³ ראו רבין (לעיל, הערה 39), עמ' 1; דב כ"ץ, תנועת המוסר, ה, תל-אביב תשל"ט, עמ' 29–30. אהרן סורסקי לא פירש את ביטול בואו של הרב רבינוביץ' אל טלז (מריבצי תורה ומוסר: בישיבות נוסח ליטא מתקופת וואלוז'ין ועד ימינו, א, [תל-אביב] תשל"ו, עמ' רכז). קהילת פוניבו' הייתה ידועה במשוליים אשר שמה על דרכם של רבניה. על כך ראו רבינוביץ'-תאומים (לעיל, הערה 41), עמ' 92–93.

⁴⁴ רבה של ירושלים הלך לעולמו ב-16.8.1909. לעת זקנתו חיפש לו מחליף. ראו, למשל, מכתב הרב חיים עוזר גרודזנסקי אל הרב שמואל סלנט מ"ג בטבת תרס"ט, שבו הציג את רבה של שוול, מאיר אטלס, לתפקיד (משה אוסטרובסקי [עורך], איש ירושלים, ירושלים תרצ"ז, עמ' 69).

בוועידה השתתפו ראשי היהדות האורתודוקסית ובהם, כאמור, הרבנים חיים עוזר גרודזנסקי, חיים סולובייצ'יק ויצחק יעקב רבינוביץ.⁴⁵ זמן קצר לאחר סיום הוועידה כתב הרב גרודזנסקי למנהלי ועד הכוללים בירושלים: "ושמה [בפטרבורג] התישבתי בזה עם גאוני הדור, ונמצא לנו כבוד הרב הגאון הגדול מורנו הרב יצחק ראבינאוויץ היו אבד'ק פאָנוויעז, אשר הוא באמת גאון אדיר בתורה, באופן שימנה לרב ור'מ בישיבת עץ חיים [בירושלים]".⁴⁶ הרב גרודזנסקי עסק אפוא בטוויית תכנית למינוי הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לרבה של ירושלים, וספק אם באותה העת ממש היה ממליץ למנותו לתפקיד אחר כלשהו. הרב חיים סולובייצ'יק הכיר היטב את הרב רבינוביץ' – בן גילו וידידו מעת לימודיהם בצוותא בבריסק – והעריך את הדמיון בין שיטותיהם החדשניות בלימוד התלמוד, שנחשבו פורצות דרך בעולם הישיבות.⁴⁷ הוא ידע כי היה בכוחו ובכישורנותו של הרב רבינוביץ' לכהן במשרת הוראה תורנית דווקא,⁴⁸ ואף ניסונו האישי לימד אותו שהיה קשה למצוא סיפוק בתפקיד רב של עיר. ברי אפוא שהמליץ על הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לראש הקיבוץ המיועד אם אמנם פנו אליו בני משפחת ויסוצקי.⁴⁹

כך או כך, הרב רבינוביץ' יצא בראשית שנת 1911 למוסקווה, ושם סיכם עם ליבה מרים גברונסקי ועם גיסה שלמה גוף את התנאים הכספיים להקמת הקיבוץ החדש בעיר פוניבז'.⁵⁰

מבנה הקיבוץ

המתכונת שביקש הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לקבוע לקיבוצו הייתה חדשנית ואולי אף מוזרה: זו כללה מִצְבָּה של עשרים תלמידים, ובהם שנים-עשר בחורים רווקים והשאר – אברכים. מוסד זה היה אפוא דגם-כלאיים של "ישיבה" ו"כולל". שלא כמוסד הישיבה שהיה בעל מסורת די ותיקה במרחב התרבות היהודי-ליטאי ונפוץ בו מאוד באותה תקופה הכולל שנועד ללימודי-המשך ולהשתלמות אברכים בוגרי ישיבות עד לקבלת משרת רבנות באחת העיירות לא היה רב-שנים. בשלהי המאה התשע-עשרה נודעו שני "כוללים" נכבדים במרחב זה:

- כולל מינסק: הכולל נוסד בידי חברת "תומכי תורה" מהעיר מינסק בשנת 1871 בערך.⁵¹ המועמדים לכולל נדרשו לעמוד במבחן כניסה אצל אחד מגדולי התורה המקומיים.⁵² ב-1886 נמנו עם חברי הכולל עשרים

⁴⁵ ראו לעיל, ליד הערה 14.

⁴⁶ המכתב מכ"ג בסיוון תר"ע, אוסטרובסקי (לעיל, הערה 44), עמ' 70.

⁴⁷ ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 31), עמ' 395. וכתב על כך הנ"ל: "ששניהם, כל אחד בפני עצמו ומדעת עצמו כיוונו דעתם לשיטה אחת, וכשנפגשו – בדרך אחת נמצאו... ר' חיים יסד דבריו רק על 'הבנה' ור' איצל – אף על 'הגיון'" (לעיל, הערה 12, עמ' 197–198). וראו לעיל, הערה 31.

⁴⁸ ידיעה זו הייתה מוכרת בקרב אלה שהכירו את הרב רבינוביץ' ועמדו על כישוריו כמו שהתבטא מלומד יוצא פוניבז': "אכן, ר' איצלה פוניבז'ר היה יותר למדן גאוני וראש ישיבה מאשר רב ומנהיג קהילה" (יוסף העלער, 'דאָס ייִדישע פּאָנעוועזש', ליטע, א, בעריכת מענדל סודאַרסקי ואחרים, ניו יורק 1951, עמ' 1408; תרגום מידידיש).

⁴⁹ ועיינו במכתבו של הרב רבינוביץ', המגלה כי לכאורה מאמציו הם שהביאו לידי הקמת הקיבוץ: "עלתה בידי בהיותי במאסקווא זה לא כבר ליסד המוסד שהיה במחשבה לפני זה כמה" (מכתבו אל הרב חיים יצחק קורב מא' בשלה [ז' בשבט] תרע"א, זכר יצחק, בעריכת אברהם אלקנה כהנא שפירא, ירושלים תש"ט, עמ' רד).

⁵⁰ שם.

⁵¹ לשמות המייסדים ראו שמואל ליב ציטראָן, 'קהלת ישראל במינסק', כנסת ישראל, א (תרמ"ז), עמ' 737 (שאול לוי, ישראל אשכנזי וישראל רוטנר); חיים דוד רוזנשטיין [אבן-שושן], כתבים: מאמרים, רשומות, דברי ספרות, ירושלים: "קרית ספר", תשל"ג, עמ' 90 (שאול לוי, משה חיים ברוידא וישראל הוטנר). שני המקורות מציינים שלושה מייסדים, אך הם מסכימים רק בשני שמות (בשיבוש אחד

איש, והוקצבו להם חמש שנות לימוד. כעבור עשור כבר תמך הכולל בעשרים ושמונה אברכים, אך מטעמים כלכליים קוצר משך לימודם לשלוש שנים. החברים למדו במפוזר וכחפצם בבתי המדרשות שבעיר, וקיבלו הקצבה כספית שבועית להחזקת משפחותיהם. בשנות ה-80 הייתה קצבתם 3 רובלים לשבוע, וכעבור עשר שנים היא גדלה ל-6–8 רובלים. קצבה מוגדלת זו אף היא לא הספיקה למחיית האברכים ומשפחותיהם, ולפיכך הותר להם להשלים את הכנסתם בעבודות צדדיות כגון הוראה לתלמידים או העברת שיעור בבית מדרש מקומי. הכולל נתמך בידי תושבי מינסק, אך משגדלו הוצאותיו החלו גם שאר ערי הפלך להשתתף בהחזקתו, ושד"ר נשלח אליהן פעם בשנה לאיסוף תרומות.⁵³

- כולל קובנה: זכות הראשונים לרעיון הקמת הכולל שמורה לרב יצחק יעקב ריינס, שהגה אותו ב-1872, אך בפועל הוקם הכולל בקובנה רק ב-1877.⁵⁴ בראשית דרכו היו בו עשרה אברכים, וכעבור עשור עלה מספרם ליותר ממאה,⁵⁵ וייתכן שזמן לימודם לא הוגבל. גם אברכי כולל זה לא כונסו למקום אחד, והיו פזורים בין בתי המדרשות של קובנה וסלבודקה.⁵⁶ הכולל אף תמך בקבוצות אברכים מחוץ לקובנה ובהן קבוצה שישבה ולמדה בשנת 1902 בקלויז לְאִנְדֶקְמֶר בעיר שאוול שבצפון פלך קובנה.⁵⁷ תמיכה במספר גדול כל כך של אברכים הצריכה בסיס כלכלי רחב, ואכן שמעו של הכולל יצא בכל מרחב התרבות היהודי-ליטאי ואף בפנים רוסיה ומחוצה לה, והחזקתו התבססה על שד"רים שאספו תרומות בקהילות רוסיה ופרוסיה ועל קופסאות התרמה שהוצבו בערי אנגליה.⁵⁸

לפרסום הגיעו גם שני כוללים מצומצמים יותר שהיו צמודים למוסד של ישיבה, והמבנה שלהם היה עשוי אפוא לשמש אב טיפוס הולם לפני הרב יצחק יעקב רבינוביץ' בבואו להגדיר את מתכונת קיבוצו:

(מהם). נראה כי לאחר מינויו של הרב ירוחם ליב פרלמן לרבה של מינסק בשנת 1883 נודע שמו של הכולל כקיבוץ של הגדול ממינסק. ראו שמעון יעקב הלוי גליקסברג, 'חמש שנים במינסק', העבר, יב (תשכ"ה), עמ' 151.

⁵² גליקסברג הזכיר בוחן אחד בלבד בשנת 1897 (שם), ואילו רוזנשטיין כתב כי היו שלושה בוחנים באותה תקופה (שם).

⁵³ רוזנשטיין, שם, עמ' 91; ציטראן (לעיל, הערה 51), עמ' 737. נראה כי יהודי מינסק נהגו להחזיק בכספם את כל בחורי הישיבות שבעיר; ראו למשל שם, עמ' 736: "גם בימינו אלה עוד רבו הישיבות בעירנו ועל דלתות כל אחת ישקדו כמה עשרות בחורים ממקומות שונים וכל מחסוריהם על נדיבי עם אלהי אברהם בעירנו [בת 40,000 היהודים בשנת 1886]", וכך כתב גם אלכסנדר זיסקינד הורוויץ על עולם הישיבות במינסק בתקופה שלאחר שנת 1872: "אלפי בחורי ישיבות שהעיר החזיקה וסיפקה להם מזון ומקומות שינה ולימוד" (ספר זכרונות פון צוויי דורות, א, ניו יורק תרצ"ה, עמ' 183; בתרגום מיידיש).

⁵⁴ על מוסד זה ראו אטקס (לעיל, הערה 6), עמ' 285–295; שטמפפר (לעיל, הערה 3), עמ' 360–381.

⁵⁵ יעקב הלוי ליפשיץ, זכרון יעקב, ג, קובנה-סלבודקה [תר"ץ], עמ' 225; דב כ"ץ, תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 198.

⁵⁶ חיים טרנוביץ (רב-צעיר), פרקי חיים (אוטוביוגרפיה), ניו יורק תשי"ד, עמ' 125–126, 129. על התכנסויות מיוחדות של חברי הכולל ראו מ"ש שפירא, 'ר' צבי הירש רבינוביץ', תלפיות, ג, א–ב (תש"ז), עמ' 84; משה דאנושעווסקי, ספר באר משה, וילנה תרס"ה, בהקדמה.

⁵⁷ דב כ"ץ, תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה, ב, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 228; שמעון כהן, קורות היהודים בשיאולאי, קובנה תרצ"ח, עמ' 41. בין מתפללי הקלויז היה גם יעקב שטיין, מנהל כולל קובנה (שם, עמ' 55).

⁵⁸ כ"ץ, שם; מכתב הרב צבי הירש רבינוביץ אל הרב אליהו ברוך קמאי מ"א באב תר"ס, נחום מנשה גוטנטג, ספר זכרון לכבודם ולזיכרם של הרב אברהם דב ווייספיז ז"ל ורעיתו הצדקת מרת שושנה ז"ל, ירושלים תשנ"ב, עמ' רעח.

- "כולל ברודסקי" בוולוז'ין: הכולל נוסד בשנת 1886 במימון קרן כספית של הגביר ישראל ברודסקי, בעל בית חרושת גדול לסוכר בקיוב. ⁵⁹ מתכונת הכולל הועמדה על עשרה אברכים שנתמכו ב-12–16 רובלים לחודש, ותקופת לימודיהם הוגבלה ל-3–5 שנים. ⁶⁰ אף שהיו פטורים מלהשתתף בשיעורים של ראשי הישיבה, הם נדרשו להתגורר בעיירה וולוז'ין ב"זמני" הלימוד ובלא משפחותיהם. ⁶¹ גם לאחר שנסגרה הישיבה נמשכה פעילות הכולל בלא הפרעת השלטונות. בתחילת המאה העשרים הסתופפו חבריו שנודעו בשם "ברודסקניקס" סביב הרב רפאל שפירא, אשר היה ראש הישיבה בתקופת קיומה השנייה. ⁶²

- "כולל קדשים" ברדין: הכולל הוקם בידי הרב ישראל מאיר הכהן ("החפץ חיים") בשנת 1905 על בסיס קרן כספית של הגביר הוורשאי יעקב ברוידה, ונועד להשתלמות בסדר קדשים שבש"ס ובהלכות בית המקדש. אולי בהשפעת מתכונתו של כולל ברודסקי גם כולל זה למדו עשרה אברכים שקיבלו תמיכה שבועית בתמיכה רובלים, ומשך לימודיהם הוגבל לארבע שנים. כעבור זמן מסוים השיג "החפץ חיים" תמיכה אחרת – מהגביר הירש שיינפּרג מסטוצ'ין – ומספר האברכים הורחב לחמישה-עשר. ⁶³ בראש הכולל עמד הרב משה לונדינסקי, ר"מ בישיבת רדין, שהרצה לפני האברכים – ה"קדישימניקס" – שיעורים קבועים. ⁶⁴ שלא כקיבוצי הלומדים של הרב חיים עוזר גרודזנסקי בוילנה ושל הרב חיים סולובייצ'יק בכריסק, שמסגרותיהם היו רופפות משהו, נשאו הכוללים במינסק, בוולוז'ין וברדין אופי קשיח וממוסד, ומימון כספי קבוע הגדיר במדויק את מספרי תלמידיהם ואת תקופת הלימודים בהם. נראה שבראשית העשור השני של המאה העשרים לא היה עוד זכר לכולל מינסק, ולפני הרב יצחק יעקב רבינוביץ' עמדו אפוא לדוגמה רק שלושת הכוללים האחרים. לקיבוצו, שהיה אמור לשאת אופי ישיבתי, הוא באמת קבע מסגרת דומה למסגרות של שני הכוללים הישיבתיים: מספר תלמידים קבוע, תקופת לימוד בת ארבע שנים לכל היותר ותמיכה כספית מדורגת – שלושים רובל לחודש לאברך, וחמישה-עשר רובלים לבחור רווק. ⁶⁵ בידי הרב רבינוביץ' עלה אפוא לזכות את אברכי קיבוצו בתמיכה גבוהה יותר מהתמיכה שניתנה לאברכי הכוללים הישיבתיים האחרים.

⁵⁹ דבר פתיחת הכולל ומטרתו פורסמו בידי משגיח הישיבה שלמה דוב דינקין בהוראת ראש הישיבה הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) בידעה בהמליץ, י"ב בתשרי תרמ"ז, עמ' 3.

⁶⁰ ראו נוסח התקנות בתוך 'תעודות לתולדות הישיבה בוולוז'ין מעזבונו של מיכל רבינוביץ ז"ל', קבץ על יד, ה (תשי"א), עמ' רל-רלב. גובה התמיכה היה תלוי ברווחי מניות הקרן, ובעת הקמת הכולל הוא היה כשישה-עשר רובלים לחודש לאברך. הקרן גם דאגה לייסוד קופה צדדית שבמקרה של פגיעה ברווחים יהיה אפשר לקיים ממנה את האברכים בסכומים חודשיים מינימליים של שנים-עשר רובלים לחודש. בימיו של אריה ליב הורוויץ, שלמד בוולוז'ין בשנים 1899–1900, התמיכה הייתה, כנראה, שישה רובלים לשבוע (לעיל, הערה 3, עמ' 114).

⁶¹ תעודות לתולדות הישיבה בוולוז'ין, שם, עמ' רלב. איסור הימצאותן של משפחות האברכים בוולוז'ין איננו בתקנות, ועל איסור זה ראו מיכל זלמן שורקין, ספר מגד גבעות עולם, ירושלים תשנ"ט, עמ' כז.

⁶² ראו ליפשיץ (לעיל, הערה 55), עמ' 146; הורוויץ (לעיל, הערה 3), עמ' 114.

⁶³ אריה ליב הכהן פופקא ציין כי נושא הקדשים נלמד בכולל ארבע שעות בכל יום ('קיצור תולדות החפץ חיים', מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל: קורות חייו, דרכיו, נימוקיו ושיחותיו, ורשה תרצ"ז, עמ' 62–63). שמואל קול קבע כי זכות הקדימה בכולל הייתה לכוהנים וללויים ובין חברי הכולל היה גם רווק – יוסף כהנמן (אחד בדורו, תל-אביב תש"ל, עמ' 108, 125). גם בכולל רדין נדרשו האברכים להתגורר בגפם (שורקין [לעיל, הערה 61], עמ' כז).

⁶⁴ ראו פופקא, שם, עמ' 62; מאיר משה ישר, דאָס לעבן און שאַפּען פֿון חפץ-חיים, א, ניו יורק תש"ר, עמ' 556; דוד זרין, 'ישיבת רדין', מוסדות תורה באירופה (לעיל, הערה 41), עמ' 211. מקורות אלו חלוקים בעניין מספר השיעורים שהתקיימו בשבוע.

⁶⁵ מכתב הרב רבינוביץ' (לעיל, הערה 49), עמ' רד; ריבקינד (לעיל, הערה 12), עמ' 2. תקופת הלימוד נזכרת רק בתקנות שנכתבו ב-1913 (הנ"ל [לעיל, הערה 11], עמ' 650), אך סביר להניח שהן נקבעו מלכתחילה.

ובכל זאת נמצא שוני מהותי בין מתכונת קיבוצו למתכונות הכוללים העמיתים, והוא התבטא בשילוב בחורים רווקים לצד האברכים. יתרה מזו, הרווקים היו הרוב בקיבוץ, התמיכה בהם עלתה במידה ניכרת על התמיכה בעמיתיהם בשיבות אחרות, והם אף זכו לכינוי המשעשע "די רייכע אָרים-בחורים".⁶⁶ מדוע בחר הרב רבינוביץ' מבנה כלאיים זה לקיבוצו? משקל-היתר שהעניק לבחורים רווקים מלמד שהעדיף מסגרת דמוית קיבוץ ישיבתי בָּכָרו בערגה את תקופת הוראתו בשיבת סלבודקה ובהכירו בחינניות המבריקים שבתלמידיו הצעירים. תוספת האברכים באה להצדיק קביעת תשלום קבוע וידוע מראש כמו שהיה מקובל בכוללים ולשוות דמות בוגרת יותר למוסדו, שלא בכדי ראוהו וכינוהו קיבוץ למצוייני הישיבות.⁶⁷ ואולי הייתה בפעילותו של הרב רבינוביץ' עוד כוונה.

כאמור, הרב רבינוביץ' היה ראש ישיבת סלבודקה ארבע שנים. היא הייתה בזמנו חידוש גדול בנופו של עולם הישיבות. שיחות המוסר התובעניות שהשמיע בה הרב נוטה הירש פינקל – מייסדה בשנת 1882 – וציפייתו שתלמידיו יעמדו בדרישות הרמה הקפדנית והמחמירה בענייני מחשבה והתנהגות העטו על הישיבה צביון מוסרי מובהק שהיה מיוחד בקרב חברותיה. והנה סטייה חריפה זו מתבניתה המסורתית של הישיבה הליטאית התקבלה בשתיקה ואולי גם בהבנה בציבור הלמדני במרחב התרבות היהודי-ליטאי. היחס הפושר הזה אף מקבל הדגש יתר כשמשווים אותו לתגובה הקשה שזכתה לה ישיבת שְׁוֹנְצ'ין שבפלך וילנה, אשר הוקמה גם היא בשנת 1882. החלטת מייסדה, הרב יצחק יעקב ריינס, לשלב בה לימודי כלליים גם אם במתכונת מוגבלת מאוד הביאה לידי תגובה חריפה כל כך למעשהו מצד חוגים אורתודוקסיים עד שלא היה לו מנוס מלסגור את שערי ישיבתו כעבור שנתיים.⁶⁸

ברם, חדירתה של תורת המוסר לעולם הישיבתי זכתה לתגובת-יתר מאוחרת לאחר שעוד כמה ישיבות הלכו בדרכה של ישיבת סלבודקה. ב-1896 יסד הרב יזל הוֹרְוויץ בעיירה נובֶרְדוֹק שבפלך מינסק ישיבה אשר גם לה היה צביון מוסרי מובהק.⁶⁹ כעבור כשנה שלח הרב פינקל קבוצה מתלמידיו לסלוצק שבדרום פלך מינסק כדי להקים שם ישיבה חדשה, ואף היא נתפסה כישיבת מוסר.⁷⁰ הציבור היהודי-ליטאי הלמדני החל לחשוש משינוי פניו של עולם הישיבות, שעד לא מכבר התנהל על טהרת הלימוד התלמודי בלא כל תוספות מְשניות, ומהענקת חשיבות-יתר בו לצד המוסרי על חשבון הלימוד הקלסי. תחושה זו של התפשטות תורת המוסר בעולם הישיבות

⁶⁶ דהיינו (מיידיש): "בחורי-עוני העשירים"; מאַרק (לעיל, הערה 14), עמ' 133. לשם השוואה, ב"כנסת בית יצחק" קיבל תלמיד חדש בעשור השני של המאה העשרים שלושה רובלים לחודש (ל' אֶליצקי, ישיבה-לייט, תל-אביב, תשכ"ח, עמ' 15) ובטלו בסוף המאה התשע-עשרה וגם בשנים שלאחר מכן – כשני רובלים לחודש בלבד (דינור [לעיל, הערה 24], עמ' 66; שמעון זאק, 'הישיבות בליטה ובפולין', נתיבות החינוך, תש"ה, עמ' 104; 'יהודי' [לעיל, הערה 42]).

⁶⁷ להגדרה ראו זו דו"ח ישיבת פוניבז' (לעיל, הערה 13), עמ' 3; קול (לעיל, הערה 63), עמ' 253. והרוצה לדקדק בנסיונות לבו של הרב רבינוביץ' ימצאן בהשוואה בין סדר דבריו שנכתבו לאחר שהוסכם על הקמת הקיבוץ: "עלתה בידי... להחזיק בפאָנוועז שנים עשר בחורים שכל אחד יקבל חמשה עשר ר'כ לחדש, ושמונה אברכים שכל אחד יקבל שלשים ר'כ לחדש" (מכתבו [לעיל, הערה 49], עמ' רד) ובין התקנות הרשמיות שבהן נזכרו האברכים לפני הבחורים.

⁶⁸ על ישיבת שוונצ'ין ראו שלמון, ראשית ריפורמה (לעיל, הערה 7). ישיבה זו הייתה לימים אב-טיפוס לישיבת לידה. להשוואה בין תכניות הלימודים של ישיבות שוונצ'ין ולידה ראו הנ"ל (לעיל, הערה 6), עמ' 278.

⁶⁹ קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 66. על הרב יזל הוֹרְוויץ ראו דב כ"ץ, תנועת המוסר: תולדותיה אישיה ושיטותיה, ד, תל אביב תשל"ח, עמ' 179–351.

⁷⁰ ראו שלמה טיקוצינסקי, ישיבות המוסר מליטא לארץ ישראל: ישיבת סלבודקה, עלייתה והתבססותה בארץ ישראל המנדטורית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009, עמ' 39; דבורץ (לעיל, הערה 36), עמ' 10; אפרים ליסיצקי, אלה תולדות אדם, ירושלים [1949], עמ' 52–54.

הייתה אחד הגורמים להתפרצות פולמוס חריף במרחב התרבות היהודי-ליטאי בשנת 1897.⁷¹ הפולמוס החל בין יחידים והוצת ללהבה גדולה לאחר פרסום כרוז רבני "למען דעת" נגד המוסר. בראש רשימת שמונת החותמים על כרוז זה התנוססו שמותיהם של רבני קובנה וסלבודקה ומיד אחריהם שמו של הרב יצחק יעקב רבינוביץ.⁷² הרב רבינוביץ הכיר היטב את הסוגיה הנידונה מאז היה ראש ישיבת המוסר בסלבודקה. הוא חזה בהתלהבות שאחזה בתלמידיה למשמע שיעוריו, ולא ראה כל תועלת בתוספת האווירה המוסרית בה. עמדתו זו היא שאילצה אותו לבסוף לעזוב את סלבודקה. והנה, כעבור שנים אחדות הוא שמע כי עוד ישיבות קמות באותה מתכונת, והצטרף אל הרבנים שקראו לעצירת התופעה.

יש להניח שדעתו נחה במקצת לאחר שראה כי גם בישיבות עצמן ניעורה התנגדות לשיטת המוסר. מיד לאחר התפרצות פולמוס המוסר נשאבה ישיבת סלבודקה כמעט באופן טבעי לתוך עין הסערה, ועד מהרה היא אף התפצלה לשתיים. החלק הגדול עמד במקומו ב"בית המדרש הישן", ובו נוסדה ישיבת "כנסת בית יצחק" שהתרחקה מתורת המוסר, ואילו קבוצה בת כשבעים בחורים ממצדדי הקו המוסרי נדה עם משגיחה וראשה למקום אחר בסלבודקה, ואף היא הייתה לישיבה, "כנסת ישראל", והרב פינקל הוסיף לשקע בה את רוח המוסר.⁷³ גם בישיבת טלז קמה התנגדות עזה למוסר. הדבר קרה בראשית שנת 1897, כשהגורם המדרבן לשילוב שיטת המוסר בה היה הרב יוסף ליב פלוך, ר"מ בישיבה וחתנו של ראשה. משהצליח לשכנע את עמיתיו בהנהלה למנות לישיבה משגיח מוסרי נבחר לתפקיד הרב ליב חסמן – תלמיד מובהק של הרבנים נוטה הירש פינקל ושמחה זיסל ברוידה. הרב חסמן ניסה לשלב את שיטת המוסר בישיבה שלא הייתה רגילה ומוכנה לה, ואכן נתקל במהומות וברוח מרידה.⁷⁴ מהומות מעין אלה לא פסחו במרוצת השנים אף על ישיבת המוסר "כנסת ישראל", וגם היא ידעה מרידות תלמידים שכוונו בין היתר נגד שיטת המוסר בישיבה.

הרב יצחק יעקב רבינוביץ הופתע אפוא מאוד משנוכח לראות כי למן שנת המהפכה 1905 ואילך הלכה שיטת המוסר והשתלבה בישיבות רבות. בתהליך זה הוא יכול לזהות היטב את טביעות אצבעותיו של הרב נוטה הירש פינקל, שאותו הכיר היטב בימיו בסלבודקה. לא פעם אחת הוא שמע מפי הרב פינקל כי מקומות התורה לא יוכלו להישאר לאורך זמן חסינים בפני הרוחות הנושבות מבחוץ בלא תוספת מוסר, ואת תפיסתו זו השליט הרב פינקל הלכה למעשה בישיבתו. אכן, כאשר התסיסה המרדנית כבר הורגשה היטב ברחוב היהודי היא הניעה ראשי ישיבות לפנות אל הרב פינקל בבקשות לסייע להם במלחמתם במתמרדים פנימיים באמצעות השלטת המוסר בישיבותיהם. הוא ניאות לשלוח אליהן קבוצות תלמידים ובראשן משגיחים מוסריים מיועדים. ב-1905 הגיעה לטלז בעקבות בקשה מפורשת של ראש הישיבה הרב אליעזר גורדון קבוצת תלמידי סלבודקה בחירים עם

⁷¹ אכן, המאמר 'התורה והמוסר' של הרב מאיר פיימר מסלוצק נגד המוסריים בסלבודקה ובסלוצק הוא שהתחיל את מחלוקת הרבנים הפומבית בעיתונות (המליץ, י"ז באדר ב' תרנ"ז, עמ' 1). ניתוח של ראשית השתלשלותה ראו אצל טיקוצינסקי, שם, עמ' 37–45.

⁷² המליץ, ט' בתמוז תרנ"ז, עמ' 1–3. וראו זאב אריה רבינר, 'הגאון רבי איצל מפוניביז זצ"ל', במישור, 1.5.1942, עמ' ו.

⁷³ קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 47–48.

⁷⁴ ירוחם אשר ורהפטיג, ספר שלמי ירוחם: חדושים וביאורים על הרמב"ם בעניני קדשים, ירושלים תש"א, בהקדמה; דינור (לעיל, הערה 24), עמ' 71; אליעזר אליהו פרידמן, ספר הזכרונות (תרי"ח–תרפ"ו), תל-אביב תרפ"ו, עמ' 106–107; ג"ז, 'הד ערים', המליץ, כ"ב באב תרס"ב, עמ' 1. כבר ב-1885 עשה הרב בלוך עצמו ניסיונות לשלב בישיבה לימודי מוסר, אך התלמידים הגיבו לניזמותו בהתנגדות רבה (דוד דרוק, ר' לוי גינצבורג: יחשו, חייו וספריו, בתרגום מ' מיזלש, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 35).

משגיח מיועד כדי לחזק את הישיבה מבחינה רוחנית-מוסרית,⁷⁵ וכעבור שנה נשלחה אליה קבוצה נכבדה אחרת של בחורים ובראשם משגיח חדש.⁷⁶ בקשה דומה שלח אז הרב שמעון שקוף, אשר עמד בראש ישיבת מלץ'. גם אל מלץ' שלח הרב פינקל קבוצת תלמידים ובראשם משגיח, והוא החל בהרצאת שיחות מוסר בין כתליה.⁷⁷ הרב פינקל עשה אפוא את ישיבתו על אף מצבה הרגישה והפגיעה באותו הזמן ראש חץ לשילוב שיטת המוסר בשאר הישיבות, כדי ששיטה זו תהיה תריס ומגן בפני הרוחות החיצוניות הסוערות. אולם הוא לא אימץ רק גישה סבילה לאספקת משגיחים בליווי תלמידים ותיקים על-פי דרישה. הרב פינקל יזם משלחות לישיבות אחרות, וחניכיו שימשו חיילים מוכוונים משימה להפיכתן למוסריות. אזכיר שתיים מהחשובות שבהן:

ישיבת מיר: יריית הפתיחה של הרב פינקל בה הייתה כאשר בנו אליעזר יהודה נשא ב-1903 את בתו של ראש הישיבה, הרב אליהו ברוך קמאי. מאז החל הרב פינקל לשלוח אל מיר קבוצות אברכים ובחורים מובחרים מ"כנסת ישראל". ב-1907 החליט כי בשלו במיר התנאים למהלך נכבד יותר: הוא שיגר אליה קבוצת תלמידים ובראשה משגיח מיועד, וזה הצליח לאחר מאמצים לכונן את מיר במתכונת של ישיבת מוסר.⁷⁸

ישיבת רדין: התנגדות מייסדה "החפץ חיים" לשילוב שיטת המוסר בה אף כאשר החלו התנועות הרדיקליות לכרסם ביסודותיה מנעה את הרב פינקל מלשלוח אליה קבוצות תלמידים גדולות. הוא הסתפק בשיגור נבחרים כדי ללמוד ברדין ובינתיים גם לשמש משפיעים מוסריים לא רשמיים. רק ב-1907 התמנה בישיבה משגיח מוסרי רשמי, והוא החל את המהפכה המוסרית הממשית בה.⁷⁹

הראקציה החריפה שפעלה ברוסיה לאחר תקופת המהפכנות של 1905 החלישה את רוח המרדנות בישיבות, ובד בבד ביצרה תורת המוסר את חומותיהן מבפנים. תורה זו, שהיו בה גירויים רגשיים ואתגרים נפשיים לרוב, חישלה את אופיו של התלמיד ואת יכולתו לעמוד אל מול רוחות הפרצים שנשבו מתחת לחלונות הישיבה. על סוד כוחה של תורת המוסר נעמוד מתוך הסברו של הפובליציסט ובן הישיבה לשעבר, יהושע אובסי:

התנועה המוסרנית שאפה לבצר את העולם הישן, לחזקו, לסעדו ולהקיפו חומה בצורה ומגדל עוז, שכל סערות הזמן לא תוכלנה להם. היא חתרה אל מטרתה זו באמצעותה של הטיית כוח ראייתו של האדם מהחיים הסובבים אותו אל חיי הפנימיים ובהרכזת חושיו ומחשבתו על חובות הלב והנפש. היא הפילה צל על ההנאות העוברות, על הקנינים המדומים והמאוויים הזמניים והעמידה במקומם את עולמו הפנימי של האדם. מסביב לעולם זה ארגה את חוטיה ובנתה את בנינה. התורה המוסרנית קבעה במרכז את חשבוננו של האדם עם נפשו. חשבון זה עקר את האדם מן השיגרה, הנוסחיות והקיפאון

⁷⁵ דבורץ (לעיל, הערה 36), עמ' 36; כ"ץ (לעיל, הערה 33), עמ' 63; מאיר שלי, 'רסיסי טלז', שמעון קושניר, שדות ולב: פרקים בדרך חייו ומפעלו של אברהם הרצפלד, תל-אביב: ספריית השדה, תשכ"ב, עמ' 428–429; ש' אסף, 'שנות הלמודים שלי בישיבת טלז (תרס"ה–תרס"ח)', העבר, ב (תשי"ד), עמ' 40.

⁷⁶ כ"ץ, שם; ב' שולמן, 'הרוח המהפכנית בישיבות (טלז ושאדוב 1906–1909)', העבר, יב (תשכ"ה), עמ' 137–139.
⁷⁷ אונטרמן (לעיל, הערה 5), עמ' יז; ישראל זיסל פלטיץ, 'לתולדות ישיבת כנסת ישראל בסלבודקה, ליטא', תבונה, יג, חוב' ט–י (סיוון–תמוז תשי"ח), עמ' סד.

⁷⁸ מכתב הרב אליעזר יהודה פינקל אל הרב ישראל זיסל דבורץ מכ"ה באדר תרצ"ט (אוסף שלמה אפשתיין); כ"ץ (לעיל, הערה 33), עמ' 64–65; שמחה דולינסקי, פרקי זכרונות: מאחותו של סבא בליטא למושב גבעת-חן, גבעת-חן תש"ן, עמ' [11]–[12], [16]. על הסתייגותו החריפה של הרב קמאי מלימודי מוסר ראו יהושע אובסי, מאמרים ורשימות, ניו יורק תש"ז, עמ' קל–קלא.
⁷⁹ דבורץ (לעיל, הערה 36), עמ' 56; כ"ץ, שם, עמ' 66–67.

והחזיקו במצב של ערות תמידית. הוא דרש ממנו פשפש תמידי במעשיו ובחינתם לאורה של תכלית החיים העליונה.⁸⁰

הסבר פשוט זה מבהיר איך התחרתה שיטת המוסר בהצלחה בתורות החדשות. הן יצאו בסמאות מפתות ומלהיבות על תיקון החברה בכלל ותיקונו של העם היהודי בפרט. לעומתן שיטת המוסר שאפה לתיקון בסיסי, פשוט וקרוב יותר – תיקון הנפש העצמית תחילה. המושגים הדומים משני צדדים אלו של המתרס באותה תקופה מהפכנית והגירוויים הרגשיים והאתגרים הנפשיים שבשיטת המוסר יחד סייעו לעמוד בפרץ ולעצור את הצעירים לעבר התנועות הרדיקליות.⁸¹ בן השיבה והסופר והמחנך לעתיד נתן גרינבלט-גורן תיאר את "סדר המוסר" בתחילת המאה העשרים בשיבת "כנסת ישראל", ודומה שאין תיאור נאה ממנו לבטא את השפעתם של לימודים אלו על נפשו של התלמיד:

הניגון הסוער של "המוסר" רווה הענות והנכאים, ההאבקות עם כוחות השטן האורבים לך – גירו את דמיוני הצעיר והפשיף בקסם המסתורין של קדושה עלאית. מאות הבחורים אחוזי האכסטזה הפולטים בלהט נשמות פסוקי "מסלת ישרים"... וכשהיתה מנסרת בחלל הישיבה הדפיקה המבשרת: "מעריב" – היה דומה אז הבית לשדה מערכה לאחר קרב: הפנים עייפים וגרוויים והעינים קודחות כגחלים לוחשות. באלו השעות היה הומה הלב מעצבת פלאים, והיה טוב כל כך להלחץ אל כל אותם הבחורים משולהבי הפנים ומלוהטי הנשמות.⁸²

הרב יצחק יעקב רבינוביץ' ידע כי הרב פינקל עיצב את דמותו המוסרית אצל הרב שמחה זיסל ברוידה מקלם, וממנו קיבל את תורת המוסר אף שחלק על רבו זה בנוגע ליישומה הנכון בחיי המעשה.⁸³ בישיבת סלבודקה הלך ופיתח הרב פינקל את תפיסת "גדלות האדם" והנחילה לתלמידיו הרבים. כמה וכמה מהם שתל בישיבות ליטא ופולין, ובאמצעותם פעל לשלב את תורת המוסר בהן. לא מעטים יצאו נגד עושי דברו, אך עקשנותו נשאה פרי, ולבסוף רוב הישיבות נהגו על-פי חזונו. בין חניכיו אשר הנהיגו את מהפכות המוסר בישיבות בלטו תלמידים שבית גידולם הרוחני לא היה סלבודקה בלבד אלא גם ה"תלמוד תורה" הקלמאי. הרב פינקל נהג לשלוח אל קלם קבוצה מבחירי חניכיו בחודש אלול בכל שנה כדי להשתלם במוסר אצל רבו,⁸⁴ ואולם תלמידים שמצאם מוכשרים להשפעה מוסרית שלח אל ה"תלמוד תורה" להשייה ממושכת כדי לנטוע בהם את היסודות שנדרשו להם לצורך תפקידם בעתיד. ה"תלמוד תורה" היה אפוא למקור עיצוב מוסרי עיקרי, וממנו נפוצו חניכיו בישיבות הליטאיות והתאימו את צביון לתפיסות המוסריות שקנו להם בקלם. אכן, ב"תלמוד תורה" הקלמאי נוצקו דמויותיהם של רוב המשגיחים הבכירים בישיבות הליטאיות ובהם הרבנים ליב חסמן, ירוחם לבוביץ', אליהו דושניצר, יוסף ליב גנדיק ומשה רוזנשטיין.

⁸⁰ אובסי (לעיל, הערה 78), עמ' נא (ההדגשה שלי).

⁸¹ דוד פישמן אף ציין שאילת מושגים מהתנועות הסוציאליסטיות הרוסיות ומהבונד בשיטת המוסר הנוברדוקאית (Musar and Modernity: the Case of Novaredok', *Modern Judaism*, 8, 1 (1988), pp. 46–49).

⁸² נתן גרינבלט, 'בספריה החשאית', העולם, כט, גיליון ח (כ"ז במרחשוון תש"א), עמ' 126.

⁸³ כ"ץ (לעיל, הערה 33), עמ' 18–19. וראו גם אפרים אָשרי, 'ישיבת "כנסת ישראל" בסלובודקה', מוסדות תורה באירופה (לעיל, הערה 41), עמ' 135.

⁸⁴ גולדברג (לעיל, הערה 18), עמ' 10.

התנגדותו של הרב יצחק יעקב רבינוביץ' לשיטת המוסר בשיבות הייתה עקרונית כל כך עד שהוא אף כונה "מתנגד חריף ביותר למוסרניקים".⁸⁵ לפיכך יש מקום להניח כי הסתייג מכל מהותו של ה"תלמוד תורה" הקלמאי, אשר שימש תשתית רעיונית ומעשית לשילוב תורת המוסר בעולם השיבות. ייתכן אפוא לראות בקיבוצו של הרב רבינוביץ' ניסיון להעמיד מוסד גבוה להישגיות תלמודית אל מול הקיבוץ הקלמאי, שנועד גם הוא לקבוצה איכותית ומצומצמת בלבד של יוצאי השיבות הגדולות אשר חפצו להשתלם בתורת המוסר.⁸⁶ לכן לא מפתיע שמתכונת קיבוץ פוניבוז' דמתה למתכונתו של הקיבוץ הקלמאי, אשר הסתופפו בו הן אברכים הן בחורים.⁸⁷

שלב הקמת הקיבוץ

הרב יצחק יעקב רבינוביץ' התכוון לפתוח את קיבוצו בתחילת "זמן קיץ" 1911,⁸⁸ וראשית מעשהו לאחר שובו ממוסקווה הייתה איוש הקיבוץ בבוגרי ישיבות מצטיינים. תלמיד ראשון נזדמן לו בלא טרחה יתרה – שמואל בִּיאֶלוֹבְלוֹבְצִיקי, "העילוי מפילווישוק", בוגר ישיבות סלבודקה וטלז, ולימים מייסד המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, שהגיע להסתופף בצלו של הרב הנערץ עליו.⁸⁹ מכאן ואילך פתח הרב רבינוביץ' בפעילות אקטיבית,⁹⁰ ואף פנה אל מכריו בבקשה להמליץ לפניו על מועמדים מתאימים. אחד המכרים היה רבה של עיירת הקיט פֶּלְנֶגֶן שבפלך קורלנד חיים יצחק קוֹרְב, אשר עד 1908 שימש דיין בפוניבוז', והרב רבינוביץ' הכירו אפוא מקרוב. וכך כתב אל הרב קורב: "לעת עתה הנני חוזר ודורש למצוא הבחורים והאברכים הראויים לזה, בעלי כשרונות טובים ויראי ד'... והנני לבקש את ידידי כי אולי יש לו ידיעה מאיזה אברך או בחור בעל כשרון טוב שיואיל להודיעני, ועל עדותו אוכל לסמוך הן בכשרונו הטוב הן בהנהגתו הישרה".⁹¹ נראה שהרב רבינוביץ' לא התקשה במלאכת האיוש, ושמו הטוב עם התמיכה המוכטחת שלא היה דומה לה בעולם השיבות באותה תקופה הניבו פניות רבות כל כך עד שפנה אל סיועו של ביאלובלוצקי כברירת המועמדים.⁹²

⁸⁵ ראו מאַרק (לעיל, הערה 14), עמ' 130 (תרגום מידיש).

⁸⁶ את יעדי הקיבוץ הקלמאי והישגיו סקר ראשו הרב דניאל מובשוביץ' בדו"ח אל מֶרְק ויֶשְׁנִיצַר מ-28.12.1938, והוסיף: "מסיבות מובנות, בהתאם למסורת המוסד, הוגבל תמיד מספר התלמידים המתקבלים לכדי מספר מצומצם" (ארכיון יוואָ, RG 767; תרגום מאנגלית). ובמקור אחר צוין כי לקיבוץ נתקבלו רק מצוייני השיבות להשתלמות בתורה ובמוסר (קרן התורה של אגודת ישראל, וינה תרפ"ה, עמ' 12).

⁸⁷ עם זאת נראה שבאותן שנים האברכים הם שזכו ב"תלמוד תורה" דקלם למקום ניכר יותר בין התלמידים. אמנם אין בידי תמונת מספרם של תלמידיו בתחילת המאה העשרים, אך אפשר ללמוד על אופיו הארגוני מתוך מצבו בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשלמדו בו כעשרים וחמישה תלמידים, ובהם – חמישה-עשר אברכים (ספר הצדיק רבי שלמה: רבי שלמה זלמן בלוך זללה"ה, ירושלים תש"ן, עמ' נד). תמונה זו התהפכה לאחר המלחמה, וב-1938 היו האברכים רק כ-20% מכלל תלמידיו (מובשוביץ', שם).

⁸⁸ מכתב הרב רבינוביץ' מחודש שבט (לעיל, הערה 49), עמ' רד. ריבקינד כתב כי הקיבוץ נפתח בחודש אדר (לעיל, הערה 12, עמ' 2), והל שיבוש בדבריו.

⁸⁹ מכתב הרב רבינוביץ', שם; הירשברג (לעיל, הערה 34), עמ' 13, 16. על שמואל ביאלובלוצקי באוניברסיטת בר-אילן ראו ברוך קורצווייל, 'קווים לדמותו של הגאון ר' שמואל ביאלובלוצקי זצ"ל', שמואל ביאלובלוצקי, אם למסורת: מחקרים ומאמרים, תל-אביב 1971, עמ' 17.

⁹⁰ כמו שאכן סיים הרב רבינוביץ' את מכתבו: "ויש בכל מה שכתבתי אריכות דברים אלא שאין הזמן גרמא לעיין בזה, כי טרוד אנכי כעת מאוד" (שם, עמ' רח).

⁹¹ שם, עמ' רד. על הרב קורב ראו אשר ז' ראָנְד, תולדות אנשי שם, א, ניו יורק תש"י, עמ' 113.

⁹² ראו הירשברג (לעיל, הערה 34), עמ' 16.

משכונן הרב רבינוביץ' את קיבוצו החל להרצות בו שיעורים קבועים שלוש פעמים בשבוע.⁹³ תיארם אחד התלמידים:

זו הייתה חוויה להאזין לשיעורו. יהודי קטן-קומה זה כאילו התעורר וגבה. הוא נעשה למכונה שהבזיקה ניצוצות, ירדה לעומקי התלמוד, עופפה ממקום למקום בש"ס ובפוסקים, חיפשה סתירות וענתה עליהן... היה אסור להסיט את המחשבה אף לרגע קל כדי לא לאבד את החוט שהוא טווה. לעתים אף לא היה משלים רעיון – יש להבין לבד מה שהוא רוצה לומר – שכן כבר נולד אצלו חידוש אחר. היה נראה כאילו הוא ממנה, רוצה להספיק לחטוף. יש לו כל כך הרבה חידושים לומר. הבקיות והחריפות שלו דמו למעייין שאין גבול ליכולת השאיבה ממנו.⁹⁴

אף שראשו ורובו היה שקוע בלימוד ומוחו לא נח לרגע, הצטיין הרב יצחק יעקב רבינוביץ' ביחס חם לתלמידיו. דלתו הייתה פתוחה לפני כל מי שחפץ להיכנס אליו כדי לדבר עמו בלימוד ולהציע לפניו את חידושו, "וכאשר מצא בחור ישיבה בעל כשרון, היה מקרב אותו ביותר, נוהג בו חיבה ומתייחס אליו לא כמורה אל תלמיד אלא כחבר אל חבר".⁹⁵ לא יפלא אפוא שעד מהרה פשט שמו של הקיבוץ בעולם הישיבתי. עוד בחורים מוכשרים חפצו להצטרף אליו, וכעבור זמן קצר הוכפלו ממדיו. אמנם הרב רבינוביץ' לא מנע את הבאים מלהאזין לשיעורים, אך הם לא קיבלו כל תמיכה חומרית ונאלצו למצוא פתרונות חלופיים אם בהוראת שיעורי עברית, תלמוד ותנ"ך, ואם בקבלת סיוע קבוע מהבית.⁹⁶ על השפעת הקיבוץ המתרחב בעיר מלמד התיאור הזה:

הקיבוץ הכניס מין סגנון חדש בחיים היהודיים שם [בפוניבז'] [ו]העתיר השפעה רוחנית מסוימת על העיר. מלכתחילה הייתה בפוניבז' השגה מועטה על משמעותו של "קיבוץ" וערכו... אולם ה"קיבוץ" מיד עורר עניין. בְּזִמַּת בעלי-בתים הוחלט לבנות אולם מיוחד ל"קיבוץ". החלה תחרות בין בתי הכנסת. כל בית כנסת רצה את ה"קיבוץ" בשכנותו, קרוב אליו, אך לבסוף חלקו את הכבוד ל"גליקלס קלויז".⁹⁷

אכן, בתוך זמן קצר נבנה אולם מיוחד, "בִּדְק", בצמוד ל"גליקלס קלויז", ומסדרון חיבר את שני המבנים. פתיחת האולם החדש והנאה ובו שכלולים טכנולוגיים בדמות מנורות חשמל הייתה ברוב עם בחג החנוכה של שלהי 1911 – כחצי שנה בלבד לאחר שהוקם הקיבוץ.⁹⁸

דמות הקיבוץ

בתום חבלי התהוותו החל הקיבוץ לעטות צביון ייחודי. על כך אפשר ללמוד מתיאור הרפתקאותיו של בחור נמרץ שהגיע לקיבוץ ב"זמן חורף" 1912/13 – יצחק ריבקינד, יליד העיר לודז' ונכדו של מייסד ישיבת "תורת חסד" המקומית התעשיין סְנֶדֶר דיסקין. את לימודיו התורניים הוא החל בישיבת וולוז'ין בראשית "זמן חורף"

⁹³ ריבקינד (לעיל, הערה 12), עמ' 2; גאטליב (לעיל, הערה 12), עמ' 367.

⁹⁴ חיים זאקס, 'אין דער פאָניעוועזשער ישיבה: זכרונות פֿון מינע יוגנט יאָרן...', algemeiner.com, 30.3.2006 (תרגום מידיש).

⁹⁵ שם (תרגום מידיש). דלת פתוחה לפני תלמידיו כבר הנהיג בימי סלבודקה (ביאלובוצקי [לעיל, הערה 12], עמ' 197).

⁹⁶ ריבקינד (לעיל, הערה 12), עמ' 2; הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 647. תופעה דומה של הצטרפות לומדים אברכים נצפתה גם בכולל ברודסקי בוולוז'ין לאחר מינויו של הרב רפאל שפירא לרבה של העיר (ליפשיץ [לעיל, הערה 55], עמ' 146).

⁹⁷ ריבקינד (לעיל, הערה 11), עמ' 647 (תרגום מידיש). דיון בזיהוי "גליקלס קלויז" עם "קלויז הרבנית" בפוניבז' ראו ישורון, תשס"ז, עמ' תיא.

⁹⁸ ריבקינד, שם, עמ' 647–648; גאטליב (לעיל, הערה 12), עמ' 367.

1908. ⁹⁹ ראש הישיבה באותה העת היה הרב רפאל שפירא. השפעתו על התלמידים הייתה כמעט חסרת משמעות, ואף את שיעוריו שהתבססו על השיטה הארכאית "לשיטתיה" הרצה רק לעתים רחוקות בביתו. ובכל זאת לא נטשו התלמידים את משכן הלימוד העתיק, למדו כחפצם והתקדמו על-פי כישוריהם העצמיים. ¹⁰⁰ דומיננטי יותר בישיבה היה המשגיח הרב אברהם דרושקוביץ', שהתמנה לתפקידו בשנת 1905. ¹⁰¹ כבר זמן קצר לאחר מינויו הוא ניסה להגביל את ההתעניינות בספרות ובעיתונות שהייתה מקובלת בישיבה, אך בלא הצלחה יתרה עקב התסיסה שגרמו צעדיו בקרב התלמידים. ¹⁰² ב-1912 הוא ניסה להתקדם עוד צעד ולשלב לימודי מוסר קבועים בישיבה. הפעם נתקל בהתנגדות עזה אף יותר של הבחורים, והיא התבטאה בשביתה ארוכה. ¹⁰³ ריבקינד, שהתבלט בין מארגני שביתה זו, החליט בסיומה לעזוב את וולוז'ין ולחפש לו מקום לימוד חלופי. תחילה הוא פנה אל העיירה סלבודקה, אשר בה שכנו ישיבות "כנסת בית יצחק" ו"כנסת ישראל", שכאמור נבדלו ביחסן לשיטת המוסר. ¹⁰⁴ מטרתו הייתה תחילה לבקר בהן "ולהתחקות על החיים הישיבתיים הקבוציים הפנימיים" בטרם יחליט באיזו משתייהן יבחר להמשיך את לימודיו. טבעי שמראש נטה אל ישיבת "כנסת בית יצחק", אשר התאימה למנהגה של וולוז'ין ולתפיסותיו בהיותה נעדרת סממני מוסר. משקרב אליה נדהם ממראָה החיצוני העלוב ועוד יותר – מקדרותה הפנימית המדכאת. ההרהורים הקשים שעלו בראשו מנעו מבן וולוז'ין גאה זה שמץ של קורת רוח מהישיבה, ו"בלב מתפלץ ומתפֹרץ מכאב ומחרפה" עזב את המקום ופנה אל ישיבת "כנסת ישראל" הסמוכה. כאן הופתע לטובה דווקא: "בהשוואה אל הראשונה פה גן עדן ממש, הבניין גדול, רחב ובהיר", אך מיד מצא חסרונות אחרים, ולבסוף סיכם את ממצאיו משתי הישיבות: "פה חסרה לא רק אותה הרחבת הנפש, החיים, החדוה והעליזות הולוֹז'ינית, שהנשמה סופגת וקולטת אותן אל קרבה כשאנו באים פנימה, כי אם גם נופלות הן בערכן על הישיבה הולוֹז'ינית, ואין פה מורגש דופק החיים החברתיים הפנימיים". ¹⁰⁵

האומנם מצא ריבקינד את כל אלה בקיבוץ הפוניבוז'אי שאליו פנה לאחר שפסל את אפשרויות הלימודים בסלבודקה? את תחושותיו במקום החדש תיאר כך:

בחורי הישיבה חשו עצמאות מלאה. הם לא ידעו ממשגיחים ומ"עיניים רעות". קראו באופן חופשי עיתונות וספרות בשלוש שפות – עברית, יידיש ורוסית. ביקרו, אכן לא כל כך בפרהסיה, בספרייה העירונית הכללית. הודות לבחורי הישיבה גדלה הדרישה לספר עברי. בזכותם היה אפשר לשמוע ברחוב לעתים קרובות את צליל השפה העברית... כמה חופשיות חשו החברה אפשר ללמוד מהאירוע הזה: לפוניבוז' הובא סרט על אודות הישוב החדש בארץ ישראל, שהיה בו, כמובן, ריח של תעמולה ציונית. אבל

⁹⁹ ריבקינד, שם, עמ' 647. על ישיבת "תורת חסד" בלודז' ראו קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 72.

¹⁰⁰ שפירא, ר' משה שמואל ודורו (לעיל, הערה 38), עמ' 13, 206; מלכיאל פקר, 'צלילים טמירים', העברי, ר"ח אדר תרע"ז, עמ' 12 (זיכרונות מ-1910). "לשיטתיה" – דרך לימוד העושה השוואה בין הלכות ודעות של תנא או אמורא אחד הפזורות על כל הש"ס, ומנסה להוכיח כי יש בהן קו חשיבה שיטתי.

¹⁰¹ כ"ץ ייחס את מינויו להשפעת הרב נוטה הירש פינקל ועמיתיו לתנועת המוסר (לעיל, הערה 33, עמ' 68).

¹⁰² יצחק ריבקינד ציין כי התסיסה הייתה בשנת תרס"ז (1906/7; 'אחרון לתקופה', העברי, כ"ח בניסן תרפ"א, עמ' 9).

¹⁰³ א' ליטוויץ, 'אין די געצעלטען פֿון תורה', יודישע נשמות, ג: ליטא, ניו יורק 1917, עמ' 1, 11; אונטרמן (לעיל, הערה 5), עמ' יז; זאק (לעיל, הערה 66), עמ' 101. כנגד זה לא ציין ריבקינד כי השביתה הייתה בעטָה של סוגיית המוסר (שם).

¹⁰⁴ ריבקינד (לעיל, הערה 11), עמ' 647.

¹⁰⁵ הציטוטים משל הנ"ל, 'סלבודקה וישיבותיה', שחרית, ב, ד–ה (תרע"ד), עמ' 63.

הודות להשתדלותי כמעט כל הקיבוץ הלך לראות את הסרט. הרוב ביקרו אז בפעם הראשונה בחייהם בבית קולנוע.¹⁰⁶

סביר להניח כי באותה העת הדברים עדיין לא היו גלויים, שהרי הרב נוטה הירש פינקל הרשה לכמה מן המוכשרים שבתלמידי "כנסת ישראל" – אשר הבולט בהם היה העילוי ברוך יוסף פִּינּוֹלְזוֹן, לימים ר"מ בשיבת רדין – להשתלב בקיבוץ המתפתח.¹⁰⁷ הרב פינקל הכיר היטב את הרב יצחק יעקב רבינוביץ' ואת התנגדותו החריפה לתנועת המוסר. אולי חשב כי מאורעות הזמן היו עשויים לרכך את ההתנגדות הזאת בידיעתו מה שהתרחש בעבר הלא-רחוק בבית הרב רבינוביץ' עצמו, כשבנו נאסר בעוון מהפכנות בשנת 1905 וישב בכלא.¹⁰⁸ הרב פינקל דימה אפוא לראות בחניכיו חיל חלוץ להעתרת השפעה מוסרית ראשונית על הקיבוץ. ובאמת, נראה שהבחורים הסלבודקאים הביאו עמם אוירה מסוגרת מעט, כמו שאפשר להתרשם מרמזי תיאורו של ריבקינד בעיתונות בתום "זמן" אחד לשהייתו בפוניבז':

רוח ה"ישיבה" שונה לגמרי מחברותיה. ה"ישיבה" אין בה סגולות מיוחדות כמו בשאר ישיבות המשפיעות על נפש חניכיה ומניחה חותמה עליהם. וזהו מפני שהיא מורכבת מאלמנטים שונים המתנגדים זה לזה. חניכיה המה למשל, משיבות וואלוז'ין, לידא, סלובודוקה, ועוד, שאינם מתמזגים לחטיבה אחת כללית, והישיבה טרם הספיקה לרכוש לה טרדיציות מיוחדות המכריחות את לומדיה להכנע בפניהן... ואם נעמיד את ישיבת פוניבז' מול ישיבת וואלוז'ין, שגם היא כמוה אינה "מוסרית" ושהרבה מחניכי וואלוז'ין הם חניכיה – נֶכַח כי חסרה פה אותה האידיאליות, אותה האצילות הרוחנית הוואלוז'ינית ואותה האריסטוקרטיות החופפת עליה... אולם סוף-כל-סוף זהו מוסד חשוב שמעלותיו מרובות ורצים אנו לקוות ש"הישיבה" הזאת, שהיא עודנה צעירה בימי קיומה, תלך הלוך ותתקדם ותמלא את שאיפתה הנשגבה של מיסדיה.¹⁰⁹

אולם נראה שלא כך חשבו המייסדים עצמם. בקיץ 1913 הם מינו משגיח מנהלי לקיבוץ, בנימין אשכנזי, שעד אז היה חנווני בעיר. השמועות וה"הלשנות" על הנעשה בקיבוץ, שהגיעו גם לאוזני האפורופסים המוסקוואים, הן שהניעו מהלך זה לאחר ביקורו של שלמה גוץ בפוניבז' בקיץ שלפני כן, כשבא לבחון בעיניו את המתרחש

¹⁰⁶ ריבקינד (לעיל, הערה 11), עמ' 648–649 (תרגום מידיש). והוסיף שמועה: "אמרו כי ר' איצל התבטא שלולא התבייש, הוא היה בעצמו הולך לראות את הסרט הארץ-ישראלי". ואילו שפירא כתב: "התנגדותו להציונות הגיעה לפעמים לקיצוניות מופרזה. כשפָקַר פעם אחת מטיף ציוני מהטפוס הכי מעולה את פוניבז' והלהיב את העם על ידי דרשותיו הציוניות ועל ידי הרצאותיו ע'ד ר' יהודה הלוי, הזהיר ר' איצלה את תלמידי הישיבה שבל יהינו ללכת לבית המדרש לשמע את דרשותיו. מובן מאליו שאלה מהתלמידים שהציונות נעשתה לחלק חשוב מחייהם מצאו את עצמם נעלבים על ידי פקודתו זאת ולא שתו לב לדבריו, אולם רוב התלמידים נשמעו לאזהרתו" (ר' איצלה פוניבז'ר זצ"ל" [לעיל, הערה 38], עמ' 4). דיווח "כמותי" יותר מסר ריבקינד, שציין כי מחצית התלמידים קראו עיתונים וספרים עבריים, ומקצתם – גם רוסית (לעיל, הערה 12, עמ' 2). תיאור דומה באופיו תיאר גם חניך אחר של הקיבוץ, חיים זאקס (לעיל, הערה 94).

¹⁰⁷ ראו אשר ברגמן, ספר שמוש חכמים, בני-ברק תשס"א, עמ' קסא–קסב (וכמה מדבריו משובשים). ברוך יוסף פייבלוזן נזכר כאחד מתלמידי הקיבוץ במודעת ברכה בעיתון המודיע (פולטבה), י"ד שבט תרע"ד, עמ' 1.

¹⁰⁸ ראו מארק (לעיל, הערה 14), עמ' 131.

¹⁰⁹ ריבקינד (לעיל, הערה 12), עמ' 2–3. זה היה מאמרו הראשון בעיתונות, ולאחר שנים התבטא: "כמו שאני מבין עכשיו, גרמתי בביטויים חריפים מסויימים שלי, בלא כוונה, צער לרבי הגדול שלי" (הנ"ל [לעיל, הערה 11], עמ' 649; תרגום מידיש).

במוסד שנתמך בכספי משפחתו. אחרי מינוי המשגיח גם נכתבה רשימת תקנות והיא חייבה את התלמידים.¹¹⁰ אף שהן לא חידשו דבר בעניין גובה התמיכה, נראה שהן נועדו בייחוד לשים קץ להיעדרויות שכנראה, נפוצו בין חברי הקיבוץ.¹¹¹ הוגבלו איחורי התלמידים לקיבוץ בתחילת כל "זמן" ונאסר עליהם להיעדר בלא רשות, וכשניתנה להם הרשות הזאת היא הייתה לתקופה קצובה בלבד. כל חבלה בתקנות אלו הייתה עשויה לפגוע בתמיכה החודשית ואף להביא לידי סילוק מהמוסד התורני.

התקנות עוררו התמרמרות בקרב התלמידים,¹¹² ועוד יותר יצא קצפם על מינוי המשגיח, כביכול היו נערים חסרי אחריות ולא למדנים מצטיינים. כשחויבו לקבל עליהם את התקנות, סירבו לחתום על סעיף המשגיח וההשגחה. המאבק הסמוי בבנימין אשכנזי ארך כשנה.¹¹³ בינתיים נמשכה כביכול השגרה, ולקיבוץ אף הצטרפו תלמידים חדשים כדוגמת "העילוי הירושלמי" יוסף זוסמנוביץ' – לימים ר"מ בשיבת "כנסת ישראל" דסלבודקה וממתנגדי המוסר שבה.¹¹⁴ אולם המשגיח לא ישב בחיבוק ידיים, ולאחר פנייה אל מוסקווה הצליח לקבל את חלוקת התמיכות לידי. ייתכן שלקראת "זמן חורף" 1914/5 אף תכנן להחליף את התלמידים המרדנים,¹¹⁵ אך "רווח והצלחה" באו מן החוץ דווקא.

אחרית דבר

ב-1 באוגוסט 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, והיא שידדה את כל המערכות. עולם הישיבות הליטאיות החל לחזות מבשרו את אימי המלחמה. הישיבות הראשונות שהושפעו ממצב החירום היו ישיבות סלבודקה. בסמוך להן עמד מבצר ערוך לקרב מול האויב הגרמני ממערב, וכבר בלילה הראשון למלחמה הדירו אנשי העיירה שינה מעיניהם והתכוננו לבריחה.¹¹⁶ בתכונה זו חשו היטב תלמידי שתי הישיבות הסלבודקאיות ובייחוד הבחורים המבוגרים הרבים שחבשו את ספסלי "כנסת ישראל" וחששו שמיד יגויסו לצבא. על אף ניסיונות ההרגעה של המנהלים נשאבו חניכי "כנסת ישראל" אל תוך האווירה הכללית, וכך תיאר אותה אחד הצעירים: "הרוב הגדול [של תלמידי הישיבה] כבר הושפע גם הוא מפסיכוזת הפחד הכללית, משיגעון ההמונים לנוס, לברוח מכאן מהר ככל האפשר, שכן העיר הסמוכה כל כך לגבול עם האויב הייתה צפויה עד מהרה להיות 'עיר

¹¹⁰ "ם" [= יצחק ניסנבוים]. 'מחיי הישיבות', הצפירה, י"ב ניסן תרע"ד, עמ' 2. ריבקינד הביא את התקנות כלשונו, ומהן משתמע כי תפקיד ההשגחה שהוטל על אשכנזי חלש על עוד ישיבות שהיו באפטרופסותם של הנדיבים המוסקוואים. ריבקינד אף ייחס לאשכנזי מעורבות בקביעת התקנות של הקיבוץ בטרם היבחרו לתפקידו (לעיל, הערה 11, עמ' 650). אזכור של אשכנזי ראו אצל יעקב מעסקין, מקל יעקב על מסכת מכות, עמ' 6, בהקדמה.

¹¹¹ ואכן, ניסנבוים הזכיר שמועות שהגיעו למוסקווה על היעדרויות של אברכים אשר עסקו בחיפוש משרות רבנות ושל בחורים שנסעו לעסקי שידוכים (שם).

¹¹² דומה שהתלמידים לא הכירו את תקנות כולל ברודסקי, שאסרו היעדרות מוולוז'ין בלא אישור (גם אישור מעין זה היה מוגבל בזמן). אולם יש להניח שעיקר התמרמרותם נסבה על הקנסות המשפילים שכמותם לא נזכרו אף בתקנות הוולוז'ינאיות (השוו ריבקינד [לעיל, הערה 11], עמ' 650 ותעודות לתולדות הישיבה בוולוז'ין [לעיל, הערה 60], עמ' רלב).

¹¹³ ניסנבוים (לעיל, הערה 110), עמ' 2.

¹¹⁴ ביאלובוצקי (לעיל, הערה 12), עמ' 205; יוסף זוסמנוביץ', קונטרס "חיבת הקודש" (בכת"י; תצלומו באוסף שלמה אפשתיין). על הרב זוסמנוביץ' ראו מאמרי "במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב": מעמדה של אגודת הרבנים בליטא, ציון, עה (תש"ע), עמ' 327–340.

¹¹⁵ כך אליבא דניסנבוים, שאף פנה אל שלמה גויץ בעיתון כדי למנוע כוונה זו (לעיל, הערה 110, עמ' 2).

¹¹⁶ ראו פֶּאָלק זֶאָלף, אויף פֶּרעמדער ערד: בלעטלעך פֶּון אַ לעבן, ווינפג 1945, עמ' 126.

ההרגה".¹¹⁷ כמו בערי מבצר אחרות קיבלו גם יהודי סלבודקה כבר בימי המלחמה הראשונים הוראה ממפקד העיר הראשית קובנה לעזוב את העיירה.¹¹⁸ תלמידי הישיבות בחרו לשוב לבתיהם,¹¹⁹ וקבוצה נכבדה של חניכי "כנסת ישראל" נסעה מזרחה אל עיר מוצאה מינסק. בעקבותיה נעו לעיר זו גם מנהלי הישיבה, ולאחר שמצאו בה מקום ראוי לישיבתם החלו לאסוף מחדש את התלמידים כדי לחדש את הפעילות הסדירה.¹²⁰

בחלוף תקופת המתיחות הראשונה ומשהעתיקו הכוחות הרוסיים את חזית הלחימה אל אדמת גרמניה שָׁבָה השגרה אל פלך קובנה. בחורים חזרו אל ישיבותיהם והמשיכו בהן את לימודיהם הסדירים, אף שבהיקפן ובמצבן הכלכלי ניכרה הידלדלות ממשית. בקיבוץ פוניבז' הוסיפו הלימודים להתנהל כבעבר. בצוק העתים נמנע המשגיח בנימין אשכנזי מלבצע את תכניותיו ולא החליף את התלמידים המרדנים.

השגרה הופרה בסוף החורף של שנת 1915 כשהצבא הרוסי הובס תבוסות חמורות בחזית והחל בנסיגה חלקית מזרחה. כדי להציל את יוקרתו בעיני הציבור החליט מפקדו העליון של הצבא הדוכס הגדול ניקולאי ניקולייביץ' רומנוב להטיל את אשמת התבוסה על היהודים. להגשמת תכנית זו נוצלה הריגת כמה חיילים רוסיים בידי גרמנים בעיירה הזעירה קוֹנְז'י הסמוכה לשוול שבצפון פלך קובנה כדי להאשים את יהודי העיירה בבגידה. האירוע מיד זכה לפרסום רב בידיעות הממשלה ובעיתונות והביא לידי התלהטות האווירה שממילא הייתה רוויית משטמה ליהודים כבר משלבי המלחמה הראשונים. מתוך ההמולה שגרם פרסום הפרשה הוציאה המפקדה הצבאית העליונה ב-15 במאי 1915 ובלא היוועצות עם הממשלה פקודת גירוש ליהודים מפלכי קובנה, קורלנד וגרודנה. בתוך שלושה ימים גורשו כמאתיים אלף יהודים ובהם כ-120 אלף מפלך קובנה.¹²¹ בין מגורשי פלך זה היו חברי ישיבת "כנסת בית יצחק" דסלבודקה וקיבוץ פוניבז'.

ראש ישיבת "כנסת בית יצחק" ותלמידיו הבכירים נסעו אל העיר מינסק,¹²² ואילו הרב יצחק יעקב רבינוביץ' בחר לנדוד עם תלמידיו לעיירה לוצין שבפלך ויטְבֶּסְק, קרוב לקצה גבולו הצפון-מזרחי של תחום המושב. שם הוא שב להרצות את שיעוריו הסדירים.¹²³ נראה שתלאות הזמן לא הקהו את כישורי הוראתו, ובהתפעלות תיארום הפנקסן יעקב מרק, אשר שהה גם הוא בלוצין ובא לעתים קרובות לשמוע את השיעורים האלה:

¹¹⁷ שם, עמ' 127 (תרגום מיידיש).

¹¹⁸ 'א' ווילנער בעל-הבית', 'נאָטיצען', ווילנער זאַמעלבוך, א, בעריכת צמח שאַבאַד, וילנה תרע"ז, עמ' 126, בהערה; כ"ץ (לעיל, הערה 33), עמ' 72. והשוו אל דברי זאָלף, שם, עמ' 126–127.

¹¹⁹ על "כנסת ישראל" ראו כ"ץ, שם; אשר ברגמן, לולי תורתך: עובדות ומעשים מאלפים לפי סדר פרשיות התורה מרבן ומאורן של ישראל הגאון החסיד האמיתי מרן רבי אלעזר מנחם מן שך זצוק"ל, בני-ברק תשס"ב, עמ' תו. על "כנסת בית יצחק" ראו קרן התורה (לעיל, הערה 86), עמ' 20 (והדברים משובשים). אף מבחורי ישיבה זו היו בין המגויסים, ועל כך ראו זאָלף, שם, עמ' 330; אהרן סורסקי, שלוחא דרחמנא: פרקי חיים ויצירה של הגאון החסיד רבי שרגא פייוול מנדלוביץ' זצ"ל, מקים עולה של תורה בארה"ב, ירושלים-ניו יורק: פלדהיים, 1992, עמ' 157.

¹²⁰ כ"ץ, שם, עמ' 72–73; אהרן סורסקי, ספר מרביצי תורה ומוסר: בישיבות נוסח ליטא מתקופת וואלוז'ין ועד ימינו, ג, תל-אביב תשל"ו, עמ' קמב-קמג; תבונה, חוב' צו (ניסן תש"ט), עמ' מז-מח; רבי יהושע מהוראדנא זצ"ל מו"צ ור"מ במינסק – רוסיא: קובץ לזכרו, כולל: תולדות חייו, הערכות לאישיותו, מאגרותיו, מדבריו, בעקבות תלמודו, ירושלים תש"ט, עמ' ה.

¹²¹ ראו מאמרי 'גירוש יהודים מליטא בשתי מלחמות העולם', גיטה לנגלבן-קליבנסקי, מירכתי צפון: מלחמת הישרדות של צעירה יהודייה מליטא על גדות אוקיינוס הקרח הצפוני, אלקנה: "חקר יהדות ליטא", תשע"ג, עמ' עא-עד.

¹²² אף הם נדדו והתיישבו בעיר מינסק. ראו קרן התורה (לעיל, הערה 86), עמ' 20 ויודא אריה קאַרפ, ספר הזכרון של הישיבה הגדולה "כנסת בית יצחק" בקאמעניץ דליט"א (פולין), ירושלים תשס"ד, עמ' יא (ולא דייקו בזמני האירועים).

¹²³ מאַרק (לעיל, הערה 14), עמ' 133; ביאלובוצקי (לעיל, הערה 12), עמ' 205.

היה זה עונג רוחני אמתי לשמוע אותו כשהוא מרצה את שיעורו. הוא היה מהפנט את המאזין בהמצאותיו המחוכמות עד אשר היה נדמה שאחד מ"בעלי התוספות" עומד לפניך. כוח הסברתו לא היה טוב ביותר שכן מוחו פעל מהר יותר מלשונו... תפיסתו הייתה על-אנושית.¹²⁴

הקיבוץ לא האריך שבת בלוצין. הכוחות הגרמניים הגיעו בסיום מתקפתם באוקטובר 1915 אל נהר דווינה, והרב רבינוביץ' החליט לעזוב את מקום מושבו עם תלמידיו יחד. הם הרחיקו למריופול שבדרום פלך יקטרינוסלב על גדות הים האזובי.¹²⁵ הקצבתה החודשית של ליבה גברונסקי הוסיפה להגיע גם לשם, אך פסקה לחלוטין כחצי שנה לאחר מהפכת נובמבר 1917 ופרוץ מלחמת האזרחים העקובה מדם ברחבי רוסיה. הקיבוץ בטל מעצמו. בשלהי 1918 עם סיום המלחמה הצליח הרב יצחק יעקב רבינוביץ' להיחלץ מאוקראינה ושב אל פוניבז' בלוויית תלמיד יחיד. כעבור כחצי שנה הוא מת במגפת טיפוס שפשטה בעיר.¹²⁶

סיכום

הרב יצחק יעקב רבינוביץ' נודע בעולם הישיבות בחידושי התלמודיים המבריקים, ולפני המלחמה השתוקקו תלמידי הישיבות המוכשרים ביותר להשתתף בשיעורים שהשמיע בקיבוץ הלומדים שלו בפוניבז'. שאיפה זו לא שככה בלבבות חניכי ישיבת "כנסת ישראל" גם בשנות המלחמה. אחד מצעיריה במינסק באותה תקופה, יעקב רוֹדְרֶמן שלימים היה ראש ישיבה בארצות הברית, רצה אף הוא להצטרף לקיבוצו הגולה של הרב רבינוביץ'. הוא פנה להיוועץ במשגיחו, הרב נוטה הירש פינקל, ולימים תיאר את השיחה ביניהם:

הלכתי אל ביתו של ה"סבא" [הרב פינקל], ששכן בסמוך לנהר, כדי להמליך בעצתו וליטול ממנו רשות להצטרף אל אותה חבורה. כששמע ה"סבא" את דברי, עמד מפסאו, לקחני אל החלון, הביט אל הנהר הזורם, ואחר פנה אלי ואמר: "פֶּאָרוּוֹס פֶּאָרט איר דאָרטן, שפרינגט אַרײַן דאָ אין טײַךְ!" [מדוע הנך נוסע לשם, קפוץ כאן לתוך הנהר!].¹²⁷

תגובתו של הרב פינקל הייתה יוצאת דופן בחריפותה. כמה שנים לאחר ששלח את המוכשרים שבתלמידיו אל קיבוץ פוניבז' שינה המשגיח חד העין והאוזן את טעמו וחש סכנה גדולה בהימצאות חניכי "כנסת ישראל" בקיבוץ זה. יש להניח כי כבר לפני המלחמה דלפו הדי התרחשויות בקיבוץ אל מחוץ לעיר, ועד מהרה פשטו לישיבות שבפלך קובנה. כך נודע, כנראה, שרבים מתלמידי הקיבוץ מתיידדים עם צעירים יהודיים אינטליגנטים בעיר, והם לומדים זה מזה. דומה שראש הקיבוץ אף לא מנע זאת, ובכלל, יחסו לתלמידיו היה ליברלי, כמו

¹²⁴ מארק, שם (תרגום מידיש). על קשיי ההסברה של הרב רבינוביץ' ראו גם ריבקינד (לעיל, הערה 11), עמ' 648.

¹²⁵ ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 31), עמ' 396. ונראה שמאָרק לא דייק כשכתב כי השהייה בלוצין ארכה קרוב לשנה (שם, עמ' 133).

¹²⁶ מארק, שם, עמ' 134; כ"ץ (לעיל, הערה 13), עמ' 237. גרויבאָרט תיאר את מצבה העגום של תומכת הקיבוץ, ליבה מרים גברונסקי: "פעם אחת באתי לבית הגברת גברונסקה – והנה בטרקלין המְרֻחַ שטוחים על הרצפה תפוחי אדמה, והיא עם שפחתה בורות את הטובים מבין הרקובים, והיא מספרת לי כי הבולשת חמסה ממנה כל הסוכר והמוזון, ובתחבולות גנבה והצילה את אלה" (לעיל, הערה 13, עמ' 152; ההדגשה במקור).

¹²⁷ הציטוט הוא מדברי ברגמן, שאת הדברים הביא מפי בעל המעשה ומיקם את האירוע בסלבודקה (לעיל, הערה 107, עמ' קסא, בתיקונים נדרשים). אולם ראו ציטוט כמעט זהה מדברי הרב יעקב רוֹדְרֶמן אצל נתן קמנצקי שבו הדו-שיח בין הרב לתלמיד היה בתקופת מינסק של הישיבה (לעיל, הערה 31, עמ' 987; תודה למחבר על ההפניה). תולדות תלמיד זה מראות את דיוק המקור השני (וכן ראו את דברי הרב יעקב קמנצקי שאירוע זה התרחש בזמן המלחמה, היינו – לא בסלבודקה [שם, עמ' 986]).

שכתב אחד מהם: "הוא לא שילח מהישיבה תלמידים עקב התעסקותם בלימודים אחרים בעת שהיו פנויים מהלימודים בישיבה. אדרבה, הוא כיבד בחורי ישיבה אינטליגנטיים. גם הוא עצמו קרא עיתון רוסי בשעה שהיא לא יום ולא לילה".¹²⁸ אכן, האירועים בקיבוץ פוניבז' רק חיזקו את עמדתו העקרונית זה שנים רבות של הרב פינקל שהיעדר לימודי מוסר בתכנית הלימודים היומית הוא מתכון מובטח לפגיעה בסדרי הלימוד ולחידרת השפעות מבחוץ.¹²⁹ אין עוד כל צורך אפוא להוסיף ולפרש את תגובתו הנזכרת לשאלתו-בקשתו של יעקב רודרמן.¹³⁰

ההסתייגות החריפה של הרב פינקל מקיבוץ פוניבז' לא נשארה בבחינת קוריוז. בגורל הקיבוץ עלה שבזיכרון ההיסטורי הוא מוסד שכשל ואף הוציא לתרבות רעה כמעט קבוצה של המובחרים בתלמידי "כנסת ישראל" שלמדו בו.¹³¹ יחסו הנזכר של הרב פינקל היה אפוא עוד נדבך בקיבוע הדמות השלילית של הקיבוץ. ויש לתמוה, עוד ישיבות ליטאיות באותה תקופה הרחיקו מעליהן את תורת המוסר, ולא עוד אלא שבכל הישיבות נמצאו תלמידים ששנו ופרשו, ובהם גם יוצאי "כנסת ישראל". אם כן, מדוע איתרע מזלו של קיבוץ פוניבז' דווקא, וישמו יצא לרעה וזכרו כמעט נמחה מתולדות הישיבות הליטאיות?

למן ייסודה של "אם הישיבות הליטאיות העל-קהילתיות" בוולוז'ין ב-1802 ועד לתחילת שנות השמונים של המאה התשע-עשרה התנהל עולם הישיבות על טהרת הלימוד התלמודי בלא כל תוספות משניות. שילוב שיטת המוסר בתכנית הלימודים היומית בישיבת סלבודקה היה אפוא חידוש גדול של מייסדה, הרב נוטה הירש פינקל. במאמר זה הראיתי איך שיטה איזוטרית לכאורה שהוטמעה בישיבה יחידה הצליחה מתוך נסיבות הזמן המיוחדות ובשל השינויים הדרמטיים שחוותה יהדות מזרח אירופה להביא לידי מהפכה ברוב הישיבות הליטאיות כבר לפני מלחמת העולם הראשונה.

ישיבות מעטות בלבד נמנעו אז מלאמץ את אַרחות המוסר בין כותליהן, ובמציאות החדשה – כשלושה עשורים בלבד לאחר הקמת הישיבה המוסרית הראשונה – הן שהיו לחריגות בקרב חברותיהן. מה ייחד ישיבות אלו, שסירבו לשנות מדרך ולא נענו ל"חיזוריהם" של נושאי תורת המוסר? המסורת הישיבתית מספרת כי הרב יצחק בֶּלְזֵר, תלמידו המובהק של הרב ישראל ליפקין מסלנט, נסע שנים רבות קודם לכן אל ישיבת וולוז'ין בניסיון לשכנע את ראשיה לשלב בה את הפן המוסרי. הרב חיים סולובייצ'יק, אשר שימש אז ר"מ בישיבה, הבהיר לרב בלזר כי הלימוד התלמודי הוא עיקרה ואין בלתו, ובהשפעת תנועת ההשכלה על עולם הישיבות הוא

¹²⁸ זאקס (לעיל, הערה 94).

¹²⁹ ואכן, דבורץ כתב: "לדעתו [של הרב פינקל] אי אפשר היה לה לישיבה של תורה להתקיים – אם לא על פי שיטת המוסר... ועל פי סדרים מתאימים ודרכי למוד והנהגה מעין אלה של ישיבת סלבודקה" (לעיל, הערה 36, עמ' 56).

¹³⁰ לכאורה אפשר לאמץ את הסברו של נתן קמנצקי: "עצת ה'סבא' לתלמידו לא להצטרף לקיבוץ התבססה באופן ברור על תפיסתו הנכונה שר' איצל – על אף שיעוריו המצויינים וצדקותו – לא יהיה מסוגל לספק לתלמידיו את ההכוונה שהם נזקקו לה כדי לנווט את דרכם באותם זמנים סוערים" (לעיל, הערה 31, עמ' 987; תרגום מאנגלית), אך דומה שאת ההסבר הזה יש להחיל לא רק על תקופת המלחמה אלא אף על השנים שקדמו לה, והן אז נסעו תלמידי "כנסת ישראל" לפוניבז'. ומן העניין לציין שהרב רודרמן הוא שדאג בייחוד להוצאתם לאור של חידושי הרב רבינוביץ' (זכר יצחק השלם, א-ב, ירושלים תש"ן), והספר אף הוקדש לזכרו.

¹³¹ ברגמן (שציטט את הרב יעקב רודרמן; לעיל, הערה 107, עמ' קסב). קמנצקי אף החיל קביעה זו על כלל תלמידי הקיבוץ (שם, עמ' 421). והשוו את דבריהם אל דברי הסיכום המהללים של שניים מתלמידי הקיבוץ – ריבקינד: "קיבוץ פוניבז' הוציא בזמן קיומו הקצר בן שבע השנים כמה וכמה אישים חשובים הפעילים עד היום בשטח התורה והחכמה" וזאקס: "מישיבת פוניבז' יצא המשכיל היהודי הרציני כמעט כמו מישיבת וולוז'ין של פעם" (לעיל, הערה 11, עמ' 654, והערה 94, בהתאמה; תרגום מיידיש).

לא ראה סיבה מספקת לשינוי עמדה בסיסית זו.¹³² אכן, הרב סולובייצ'יק מצא את כל מבוקשו בשיטת הלימוד החדשנית והמבריקה שהחדיר בישיבה, וחשב כי באמת אין צורך בתוספות למיניהן. באופן דומה מאוד התייחס למוסר גם תלמידו המובהק הרב ברוך בֶּר ליבוביץ', שכישרונו יוצאי הדופן בתחום העיון אפשרו לו למצוא את כל המיטב בלימוד התלמודי. אמנם העתים השתנו, ואת מקומה של ההשכלה תפסו השפעות חזקות ורדיקליות יותר של סוציאליזם וציונות, והן כמעט החריבו את עולם הישיבות. ואולם גם משנעמד בראשות ישיבת "כנסת בית יצחק" בשנת 1904 הוא לא מצא לנכון להקנות לתלמידיו נושאים שמעבר לתלמוד, ושיעוריו אשר הותוו בשיטת הלימוד של רבו היו האירוע השבועי המרכזי בישיבתו ומקור המשיכה שלה לרבים.¹³³ מהלך דומה עשה גם הרב יצחק יעקב רבינוביץ', חברו מנוער של הרב חיים סולובייצ'יק. גם הוא ייחד את קיבוצו ללימוד התלמוד בלבד והאמין כי די בשיעוריו ה"מהפנטים" כדי להגן על תלמידיו מפני השפעות חיצוניות מזיקות בלא כל צורך בתוספת של רוח המוסר.

כיסוי ההתנגדות האחרונים למוסר הלכו גם הם ושינו את פניהם, ובייחוד לנוכח התמורות שידעה החברה היהודית במזרח אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה. במדינות העצמאיות החדשות שקמו על שטחיה המערביים של הקיסרות הרוסית היו תנאי חופש כמעט בלתי מוגבלים. תושביהן היהודים לא הפלו עוד לרעה ואף קיבלו זכות-יתר בדמות אוטונומיות תרבותיות,¹³⁴ שניכרה בייחוד בשדה החינוך כשגימנסיות יהודיות פרטיות ומגוונות הציעו השכלה כללית ויהודית. הישיבות חדלו מלהיחשב בציבור הרחב מוסדות עלילת אינטלקטואליים יחידים, ונוער אשר שאף להרחבת השכלתו בחר ברובו להתרחק מהמסלול הישיבתי.¹³⁵ מנגד הישיבות שהתבססו מחדש לאחר המלחמה במקומותיהן הישנים הגבירו את לימודי המוסר בהן כדי להתמודד עם פיתויי הרחוב. הגדילה לעשות נוכח־דוק, שהספיקה להתרחב מישיבה יחידה בשלהי המאה התשע-עשרה לרשת-ישיבות נכבדה בעשור השלישי של המאה העשרים, ואת רוח המוסר היא הפיצה בכל סביבותיה בניסיונה למשוך אליה תלמידים חדשים.¹³⁶

המציאות החדשה שכנעה אף את המקטרגים המסורתיים על שילוב שיטת המוסר בישיבות לשנות את עמדותיהם, וההתנגדות הלכה ונמוגה. ראשיתו של תהליך זה הייתה בישיבת "כנסת בית יצחק" דווקא. שתי הישיבות הסלבודקאיות הגיעו בנדודי גלותן בעת מלחמת העולם הראשונה לעיר קְרֶמְנֶצ'וּג שבפּוֹלְטְבָה, וראש ישיבת "כנסת בית יצחק", הרב ברוך בר ליבוביץ', היה גם רבה של הקהילה המתנגדית המקומית. תלמיד "כנסת ישראל" השכנה, נפתלי זאב ליבוביץ', נשא שם את גיסתו של הרב לאישה, ואילו תלמיד אחר של ישיבה

¹³² על האירוע במלואו ראו יחיאל יעקב וויינברג, 'אחד מאבות הראשונים (ליום הזכרון החמשים לפטירתו של מרן הגר"י בלאזער זצ"ל)', הפרדס, לב, א (תשי"ח), עמ' 44–45. על הרב בלזר ראו כ"ץ (לעיל, הערה 57), עמ' 220–273.

¹³³ אדלשטיין (לעיל, הערה 42), עמ' כז.

¹³⁴ על האוטונומיה בליטא ראו צביה דבורז'צקי, מאבקה הפוליטי של הציבוריות היהודית בליטא למיסודה האוטונומי בשנים 1918–1922 (ניסוי באוטונומיה), עבודת מוסמך, תל-אביב 1980; לייב גרפונקל, 'מאבקם של יהודי ליטא על זכויות לאומיות', יהדות ליטא, ב, בעריכת רפאל חסמן, תל-אביב, תשל"ב, עמ' 35–72; בלטביה ובאסטוניה ראו Samuel Gringauz, 'The Jewish National Autonomy in Lithuania, Latvia and Estonia', *Russian Jewry 1917–1967*, eds. Gregor Aronson et al., translated by Joel Carmichael, New York-London 1969, pp. 68–71; בפולין ראו שלמה נצר, מאבק יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות (1918–1922), תל-אביב תש"ם.

¹³⁵ בגלל העלויות הגבוהות של הלימודים בגימנסיות הפרטיות יכלו להיכנס אליהן רק בני השכבות המבוססות יותר באוכלוסייה היהודית. בתי ספר ממשלתיים או מקצועיים היו חלופות זולות יותר.

¹³⁶ על נוברדוק בתקופת בין המלחמות ראו קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 158–169; על רוח המוסר בה – שם, עמ' 318–325.

זו, ראובן גרוזובסקי, היה לחתנו של הרב. לאחר נישואים אלו נתמנו שניהם להנהלת "כנסת בית יצחק" – הראשון למשגיח מוסרי והשני לר"מ – ורוח מוסר החלה לנשב בין כותלי ישיבה זו.¹³⁷ הרב ברוך בר ליבוביץ', שבעברו לא ראה כל טעם בלימודי מוסר, בא אף הוא לבסוף לידי המסקנה שאליה הטיף הרב נוטה הירש פינקל כל ימיו, וכך ציטטו אחד מתלמידיו: "על כן אני מזהיר שכל בן ישיבה צריך להתחזק לבא לתפלת הישיבה, ללמוד מוסר ראשית-כל שהיא ראשית חכמה, וכל אחד ישמור את חבירו... צריך לשמור הלב בלי הפסק כל ימי חייו, ולא די בזו בלבד שנמצאים בישיבה".¹³⁸

גם בישיבת וולוז'ין, שבעבר סימלה את חזית ההתנגדות לתורת המוסר, החלו מנשבות רוחות חדשות. כנזכר, בשנת 1912 שבתו תלמידיה כמה חודשים כדי למנוע שילוב לימודי מוסר בה. באותם ימים ביקר בישיבה הסופר א' ליטוויץ, ומנהיגי השביתה הבטיחוהו: "וולוז'ין לעולם לא תהיה קן של ה'מוסרניקים'".¹³⁹ אולם הנסיבות הלכו והשתנו. בימי מלחמת העולם הראשונה נאלצה הישיבה לעקור ממקומה,¹⁴⁰ וראשה הרב רפאל שפירא לא הצליח לקיימה במקום גלותו במינסק. בנו הרב יעקב שפירא עמל לחדשה בוולוז'ין בראשית שנת 1922, וסמוך לפתיחתה מחדש החליט שהיא תהיה כישבות הליטאיות האחרות ולכן יש לשלב את שיטת המוסר בתכנית הלימודים בה. הפעם לא קמה עוד התנגדות לצעד מהפכני זה בין כותלי הישיבה. אמנם ההתחלה הייתה בצעדים מהוססים של תוספת "סדר מוסר" יומי, אך כעבור שנים מספר, ב-1925, התמנה בה משגיח מוסרי, ושיחותיו החלו נשמעות בחללה של הישיבה העתיקה.¹⁴¹

אף שבאותה תקופה כבר הועם מאוד זוהרה של וולוז'ין, עדיין היא הייתה סמל בעולם הישיבות הליטאיות. ייתכן ששינוי דמותה שימש תמריץ לישיבה אחרת שבעבר הייתה גרורתה של רוח וולוז'ין – ישיבת בריסק – להצטרף אל ישיבות המוסר. ישיבת בריסק בטלה עם גירוש יהודי העיר באוגוסט 1915, והוקמה מחדש בידי ראשה הרב משה סוקולובסקי בשנת 1919.¹⁴² כעבור שמונה שנים הוא החליט למנות בה משגיח מוסרי,¹⁴³ וכך תיאר תלמיד הישיבה באותו הזמן את ההתרחשויות:

¹³⁷ ראו קלמן ליכטנשטיין (עורך), דגל נפתלי: קובץ חידושי תורה, מוקדש לזכרונו של מרן הרב הגאון הצדיק ר' נפתלי זאב הכהן לייבאוויץ זצ"ל, ניו יורק תשי"ח, עמ' 13–14; סורסקי (לעיל, הערה 120), עמ' קמג–קמד. לעדות מעת שהיית הישיבה בוילנה לאחר המלחמה ראו ניסן וקסמן, 'במחיצתו של ה"חפץ חיים" זצ"ל (ארבעים שנה לפטירתו)', שנה בשנה (תשל"ד), עמ' 419. על תקופת פעילותה בקמניץ בשנים 1926–1939 ראו ליכטנשטיין, שם, עמ' 15; ש' בן-ימיני, 'אין דער מלכות פון תורה', קארפ (לעיל, הערה 122), עמ' לא–לב.

¹³⁸ מכתב ברוך קפלן אל הרב יצחק גולדשיין, אל המבקש (אוסטרובצה), ו (תרצ"ט), עמ' ה. עוד על יחסו למוסר ראו י' סגל (עורך), "רבי ועלוול" דער איידל מאן, בני-ברק תשס"ג, עמ' 184–185. והגדירו חתנו הרב משה ברנשטיין: "בלתי מוסרי כלפי בעלי המוסר ומוסרי יותר מדי להשוללים, קרוב לשניהם יחד ומרוחק משניהם" (הגיונות: ענינים שונים, א, ירושלים תשי"ג, עמ' עא). כבר בשנים מוקדמות יותר היה אפשר למצוא רמזים ליחס הדו-ערכי הזה של הרב ליבוביץ' כשנהג לקרב ולעודד את תלמידי "כנסת ישראל" שבאו להקשיב לשיעוריו בסלבודקה, אף שהיו בני הישיבה ה"יריבה" השכנה (אדלשטיין [לעיל, הערה 42], עמ' ל).

¹³⁹ ליטוויץ (לעיל, הערה 103), עמ' 11 (תרגום מידיש). א' ליטוויץ הוא שמו הספרותי של שמואל הורוויץ (1862–1943). על אודותיו ראו זלמן רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, פרעסע און פילאָלאָגיע, ב, וילנה תרפ"ז/תרפ"ט, עמ' 142–146.

¹⁴⁰ ראו אברהם דרושקאוויץ, ספר שערי הוראה, קובנה-סלבודקה תרצ"ג, בהקדמה; שערי ציון, א, ה-ו (תרפ"א), עמ' יט; חייקל לונסקי, 'בית הרב: הגאון ר' יעקב בהגאון ר' רפאל שאַפיראַ זצ"ל', דאָס וואָרט, 2.7.1937, עמ' 2.

¹⁴¹ על מאמצים מורכבים אלו ראו קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 150–153. כ"ץ הזכיר פרפורי התנגדות לצעד הראשוני (לעיל, הערה 10, עמ' 280, הערת שוליים 37).

¹⁴² קרן התורה (לעיל, הערה 86), עמ' 21. לפקודת הגירוש של יהודי בריסק ראו אליעזר שטיינמן (עורך), בריסק-דליטא, ירושלים-תל-אביב תשט"ו, עמ' 82.

בואו להשיבה [של המשגיח] – רוח חדש תחלוף על פניה. חידש את לימוד המוסרי באופן נעלה, ונועם אמרותיו ושיחותיו המלאות דעת ויראת ה' בהעמקה ובהיקף גדול בדברי חז"ל היו כטל תחיה על לבות התלמידים. וכל כך גדלה השפעתו עד שכולם נמשכו אליו... ביחוד הצטיין בהשפעתו על הבחורים הגדולים שהיה נושא ונותן עם כל אחד ואחד, וכולם התפעלו על הנהגתו. וגם היו אז בהשיבה בחורים כאלה אשר כבר היו בגדר עצמות יבישות, והוא החזירם לתחיה כנודע אז.¹⁴⁴

כדי לחוש את משמעותה של המהפכה המוסרית בשיבה שלא הייתה רגילה ללימודי מוסר די בקריאת תיאור של אותו תלמיד על מה שהתרחש בה בהשפעת המשגיח החדש: "תקופת האלול וימים נוראים... הפכה לתקופה היותר נעלה מכל תקופות השנה על ידי אמירת התעוררות ודברי כיבושים, עד שהיה [המשגיח] מחזיר את כולם בתשובה. ותקופה זו נעשית... למעין ומקור שממנה היו שואבים רוחניות לכל השנה".¹⁴⁵

במרכזו של מאמר זה עמד קיבוץ פוניבז', אשר אוזירתו לא הלמה את הצביון המוסרי שעטו עליהן רוב הישיבות הליטאיות בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. כאמור, בצוק העתים בטל הקיבוץ במקום גלותו, והרב יצחק יעקב רבינוביץ' מת במגפה לאחר שובו אל פוניבז'. על כס רבנות עיר זו עלה הרב יוסף כהנמן, ומיד הכריז על הקמת ישיבה ב"גליקלס קלויז", שכזכור הורחב לטובת הקיבוץ המקומי.¹⁴⁶ ראשית דרכו התורנית של הרב כהנמן בימי נעוריו הייתה בישיבת טלז. כאשר ביקש ראש ישיבה זו הרב אליעזר גורדון בשנת 1905 לחזקה באמצעות קבוצה מחניכי סלבודקה ובראשם משגיח מוסרי, התמרדו תלמידי טלז ודרשו לבטל את המשטר המוסרי החדש. מעשיהם הניעו את ההנהלה לסגור את הישיבה, אך הבחורים לא נרתעו והקימו ישיבה "מחתרתית" שפעלה בטלז כמה חודשים.¹⁴⁷ הר"מ של הכיתות הגבוהות בישיבה מתמרדת זו היה יוֹשֶׁה מהעירייה קול שבמחוז טלז – לימים הרב יוסף כהנמן, שהיה מתנגד חריף למוסר ומראשי המורדים.¹⁴⁸ כמעט למותר לציין שלאחר הקמת ישיבתו בפוניבז' ב-1919 מינה בה משגיח מוסרי, וצביונה היה כצביון שאר הישיבות בליטא העצמאית.

תקופת בין המלחמות עמדה אפוא בסימן של הצטרפות כל הישיבות הליטאיות למעט הישיבות החסידיות-ליטאיות לקו המוסרי שהתווה בזמנו הרב פינקל.¹⁴⁹ המשגיח המוסרי בהן הוא שהחליט מה תהיה דרך התנהלותן הפנימית, והוא שקבע למעשה את דמותן. לא בכדי הוא כונה אף "המנהל" בשמשו מעין שר פְּנִים לצדו של ראש הישיבה. שיחות המוסר הפומביות שלו, שהיו שזורות אפקטים פסיכולוגיים בעלי השפעה, עסקו בין היתר בתפקידו של בן הישיבה בסביבה המתחדשת ובייעודו עם צאתו בבוא היום לעולם המעשה. רושמן המחלחל היה בכוחו לגבש את השקפת עולמם של הבחורים הצעירים ולהרגילם לחוש זלזול כלפי פיתויי הרחוב. אם כן, גישת שילוב המוסר בישיבות השיגה את מטרתה וחישלה בהן דור צעיר תורני ודעתן.

אף מחוץ לעולם הישיבות בקרב האורתודוקסיה עצמה נתהוותה מעין מוסכמה שצודק רעיון שילוב המוסר בישיבות. דומה שהעדות המובהקת באה מפיו של הרב אברהם אהרן בורשטיין. גם הוא כמו הרב יצחק יעקב

¹⁴³ אברהם יעקב גורדון, ספר נפש היה [תרצ"ט], בתוך בנימין יהושע זילבר, ספר תורת אברהם, בני-ברק תשנ"א, עמ' ה-ט. תאריך מינויו נלמד ממכתב הרב משה סוקולובסקי אל יוסף שוב מח' למספר בני ישראל תרפ"ז (25.4.1927; ארכיון יוֹאָ, RG 25).

¹⁴⁴ אריה פורמנצ'יק, יהגה האריה, פתח-תקוה תשנ"ט, עמ' [א]-[ב] (קטע ממכתבו מד' בתשרי תרצ"ט).

¹⁴⁵ עמ' [ב].

¹⁴⁶ קול (לעיל, הערה 63), עמ' 263.

¹⁴⁷ שלי (לעיל, הערה 75), עמ' 430-431; אסף (לעיל, הערה 75), עמ' 41.

¹⁴⁸ שלי, עמ' 430. על התנגדותו החריפה לתורת המוסר ראו קול (לעיל, הערה 63), עמ' 44, 63-64.

¹⁴⁹ אופיין החסידי של הישיבות החסידיות-ליטאיות עשוי להסביר את רתיעתן משיטת המוסר. על ישיבות אלו ראו קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 179-183.

רבינוביץ' שימש ר"מ בישיבת סלבודקה בראשית ימיה וידע מקרוב את משמעות השילוב של לימודי מוסר בישיבה. הוא ראה התפתחות זו באור שלילי, וכמו הרב רבינוביץ' אף הוא היה בין החותמים על הכרוז "למען דעת", שהצית את הפולמוס הרבני ב-1897.¹⁵⁰ יתרה מזו. הרב בורשטיין יצא אז חוצץ לבדו נגד ראשי תורת המוסר ופרסם מאמר חריף אשר ליבה עוד יותר את אש המחלוקת.¹⁵¹ והנה, כמעט שלושה עשורים לאחר מכן כשכבר ישב בארץ ישראל הוא מצא לנכון להביע את דעתו ולהודות "כיום אינני מתנגד עוד למוסר... עובדה היא שדוקא ישיבות המוסר החזיקו מעמד בכל הימים הטרופים של המלחמה, על אף כל ההרפתקאות הקשות שעברו עליהן".¹⁵² לא ייפלא איפה שחזית אחידה זו של תמיכה במוסר הישיבתי אף קיבעה לימים דמות שלילית לקיבוץ פוניבז', שכבר בזמנו היה לצנינים בעיני חסידי המוסר וכמעט כמצופה לא היו בו תעצומות הנפש הנדרשות כדי להחזיק מעמד בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

¹⁵⁰ ראו לעיל, ליד הערה 72. שניהם גם לא היססו להשמיע בפומבי דעות חריגות שנגדו את דעתם של רוב הרבנים. על עמדתו הפומבית של הרב רבינוביץ' בשאלת הרפורמה האגררית ברוסיה ובחלוקת הקרקעות לאיכרים העניים ראו מאמרי 'ר' איצעלע ראָבינאָוויטש – "דער רעוואָלוציאָנער גאון", לעבנס-פּראָגן, 678 (מרס-אפריל 2009), עמ' 18; על שיעוריו התלמודיים בעברית של הרב בורשטיין כשהיה ראש ישיבת בוגורודסק ליד מוסקוה ועל דרישתו להתחדשות האורתודוקסיה ראו קליבנסקי (לעיל, הערה 9), עמ' 109–110.

¹⁵¹ ראו אברהם אהרן הכהן בורשטיין, 'חברה מסתרה בישראל', הצפירה, כ"ה באייר תרנ"ז, עמ' 2–3. על שרשרת התגובות למאמר זה ראו כ"ץ (לעיל, הערה 10), עמ' 125–140.

¹⁵² כ"ץ, שם, עמ' 281–282. לדברים כמעט זהים ראו הנ"ל, תולדותי (מהדורה משפחתית), ירושלים תשמ"א (אוסף שלמה אפשתיין). עמ' 7. ואכן, גם ישיבתו של הרב בורשטיין, שרחקה מרוח המוסר והוכרחה לנדוד מבוגורודסק לִסְטֹוב, לא שרדה בצוק העתים. יעקב קליין, נכד הרב אליעזר זאב קירז'נר, התלמיד האחרון של הרב רבינוביץ', סיפר לי כי יש עדות מפי סבו שגם הרב רבינוביץ' חזר בו בערוב ימיו מהתנגדותו למוסר.